

Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu'nun Tarihi

The History of Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu

Dursun Can EYÜBOĞLU*

Öz

Dede Korkut Kitabı'ndaki beşinci boy Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu'dur. Dede Korkut'taki Deli Dumrul tipinde en eskisi tarihin derinliklerine uzanan birçok tarihi-destani-efsanevi-mitolojik tabaka bulunmaktadır. Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu'nda tarihi-coğrafi-edebi-kültürel olarak başlıca iki tabaka bulunmaktadır: Alt Tabaka ve Üst Tabaka. Alt Tabaka En Eski Devirler Tabakası, İskit/Saka-Hun-Kanglı-Usun Tabakası, Göktürk-Türgiş Tabakası, Oğuz Tabakası'ndan oluşmaktadır. Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu'nun Sümer anlatılarıyla olan benzerlikleri bu boyun tarihin derinliklerine uzanan tarihi-destani-efsanevi-mitolojik köklerinin olduğunu göstermektedir. Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu ile Sümer Destanı İnanna ve Dumuzi ile Gilgamesh Destanı arasında bir ilişki vardır. Dede Korkut'taki en eski anlatılardan biri olan Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu, binlerce yıllık eski Türk mitolojisinin ve inanışlarının efsaneleşmiş bir yansımasıdır. Anlatının alt tabakasında; Kamlık/Şamanlık, Şamanizm, Kamların/Şamanların kötü ruhlarla mücadelesi yer almaktadır. Dede Korkut'taki Deli Dumrul'un Azrail ile olan mücadelesi Kamların/Şamanların kötü ruhlarla olan mücadelesinin bir yansımasıdır. Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu'nun kökeni mitolojiktir, ancak tarihi süreç içerisinde, Türk tarihine paralel olarak, bir destanlaşma ve tarihileşme sürecine girmiş, kısmen tarihi kahramanları da bünyesine katarak, büyük oranda mitolojik, kısmen destani-tarihi bir görünüm de kazanmıştır. Anlatıya hayvancı toplum-tarımcı toplum arasındaki mücadele de yansımıştır. Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu'nun antik Grek/Yunan anlatılarıyla olan benzerlikleri bu boyun tarihin derinliklerine uzanan tarihi-destani-efsanevi-mitolojik köklerinin olduğunu göstermektedir. Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu ile Grek destanı *Alkestis* arasında bir ilişki vardır. Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu'nun İskit/Saka-Hun-Kanglı-Usun dönemine uzanan bir alt tabakası vardır. Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu'nun Göktürk-Türgiş

---

* Araştırmacı Yazar, Şair. Türkiye-İstanbul. Email: dursuncaneyuboglu@gmail.com. Orcid: <https://orcid.org/0000-0003-4163-0976>.

dönemine uzanan bir alt tabakası vardır. Dede Korkut'taki birçok destanda bu tabaka oldukça belirgindir. Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu'nun bir alt tabakası Oğuz dönemiyle ilgilidir. Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu'nun Makav adlı bir Türkmenistan varyantının olması, destanda Karadağ'ın geçmesi, birçok Türk topluluklarında destanın varyantlarının görülmesi, bu boyun tarihi köklerinin Oğuzlar'ın Orta Asya'da buldukları 10.-11. yüzyıllardan daha eski bir tarihe ait olduğunu göstermektedir. Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu'nun en üst tabakası sonraki dönemlerle ilgilidir. Eski Türklerin ve en eski atalarının Kamlık/Şamanizm inanışlarından, kültür ve medeniyetinden İslam inanışlarına, kültür ve medeniyetine geçişleri ve bu süreçte yaşanan bazı değişimler ve dönüşümler, bunların insan yaşamına, inanışlarına, anlatılara ve tiplere etkileri, Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu'na yansımış ve bu anlatının üst tabakasının şekillenmesinde etkili olmuştur. Bu çalışmada Dede Korkut'taki Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu'nun tarihi incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Dede Korkut, Deli Dumrul, Duha Koca, Dumuzi, Toğrul.

Abstract

The fifth epic in the Book of Dede Korkut is Duha Koca Oglu Deli Dumrul Boyu. There are many historical-epic-legendary-mythological layers, the oldest of which goes deep into history, in the type of Deli Dumrul in Dede Korkut. There are two main historical-geographical-literary-cultural layers in Duha Koca Oglu Deli Dumrul Boyu: the Lower Layer and the Upper Layer. The Lower Layer consists of the Oldest Periods Layer, the Scythian/Saka-Xiongnu-Kangju-Wusun Layer, the Gokturk-Turgesh Layer, the Oghuz Layer. The similarities of Duha Koca Oglu Deli Dumrul Boyu with the Sumerian narratives show that this epic has historical-epic-legendary-mythological roots that go deep into history. There is a relationship between Duha Koca Oglu Deli Dumrul Boyu and the Sumerian epic Inanna and Dumuzi and the epic of Gilgamesh. Duha Koca Oglu Deli Dumrul Boyu, one of the oldest narratives in Dede Korkut, is a legendary reflection of thousands of years old ancient Turkish mythology and beliefs. At the bottom layer of the narrative; Kamlik/Shamanism, the struggle of Kams/Shamans with evil spirits. The struggle of Deli Dumrul with the Azrael in Dede Korkut is a reflection of the struggle of Kams/Shamans with evil spirits. The origin of Duha Koca Oglu Deli Dumrul Boyu is mythological, but in the historical process, parallel to Turkish history, it has entered an epic and historicization process, and it has gained a largely mythological, partially epic-historical appearance by incorporating partially historical heroes. The struggle between animalistic society and agricultural society is also reflected in the narrative. The similarities of Duha Koca Oglu Deli Dumrul Boyu with the ancient Greek narratives show that this epic has historical-epic-legendary-mythological roots that go deep into history.

There is a relationship between Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu and the Greek epic Alkestis. Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu has a lower layer dating back to the Scythian/Saka-Xiongnu-Kangju-Wusun period. Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu has a lower layer dating back to the Gokturk-Turgesh period. This layer is quite evident in many epics in Dede Korkut. A lower layer of the Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu is related to the Oghuz period. The existence of a Turkmenistan variant called Makav of the Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu, Karadag is mentioned in the epic, variants of the epic are seen in many Turkish communities, the historical roots of this epic are before the 10th-11th centuries, when the Oghuzs were in Central Asia. The uppermost layer of the Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu is related to the later periods. The transition of the ancient Turks and their oldest ancestors from Kamlik/Shamanism beliefs, culture and civilization to Islamic beliefs, culture and civilization, and some changes and transformations experienced in this process, their effects on human life, beliefs, narratives and types were reflected in the Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu and it has been instrumental in shaping the top layer of this narrative. In this study, the history of Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu in Dede Korkut was examined.

Keywords: Dede Korkut, Deli Dumrul, Duha Koca, Dumuzi, Togrul.

Giriş

Süleyman Kazmaz'a göre, destanlarda insanın sınır ve ölçü tanımayan hayal gücünden kaynaklanan bir dünya canlandırılır; insan destan dünyasında dilediği gibi yaşar ama gerçeğe döndüğü zaman da içini hayali gerçekleştirme için bir özlem kaplar, fakat yaşanan dünya ölçü ve kurallarla doludur, kişinin gücü ve olanakları sınırlıdır. Bu nedenle insan, hayalindeki dünyayı madde dünyasına aktaramaz ancak bu yöneliştenden de yakasını kurtaramaz, sadece içindeki dünyayı destana dönüştürür, Tanrı gücünden, gizli ve hayali varlıklardan yararlanarak, madde dünyasının ölçüleriyle açıklanamayan rastlantılar kurarak hayallerini dolaylı olarak yaşamak imkanını bulur (Kazmaz, 2000: 245).

Dede Korkut Kitabı'nda hikâyelere *boy* denilmektedir. *Boy* sözcüğü *destan* sözcüğünün Türkçe karşılığıdır. Hikâyelere içindekiler bakımından ise *Oğuzname* denilmiştir (Ergin, 1989: 30). Bugün Dede Korkut Kitabı'nın bilinen iki nüshası vardır; bu nüshalardan biri 19. yüzyılın başlarında Dresden'de, diğeri ise 20. yüzyılın ortalarında Vatikan'da bulunmuştur. Dede Korkut üzerindeki çalışmalar genellikle Dresden nüshasına dayanmaktadır (Ergin, 1989: 56). Dede Korkut Kitabı'nın, *Dresden* nüshası on iki, *Vatikan* nüshası altı hikâyeyi içermektedir (Ergin, 1964: Ön Söz). 2019 yılında Dede Korkut'un yeni bir el yazması bulunmuştur (Ekici, 2019: 9-14). Bu el yazması bulunduğu bölgenin adıyla, *Türkensabra/Günbed* el yazması olarak bilinmektedir.

Dede Korkut Hikâyeleri genel olarak bir takım mücadelelerin destanlarıdır. Bu mücadelelerden ikisi Oğuzların kendi aralarında geçer ki, birinde (Dirse Han Oğlu Boğaç Han Boyu) mücadele bir beyin oğlu ile kendi adamları arasında, ötekinde (İç Oğuza Dış Oğuz Asi Olup Beyrek Öldüğü Boy) ise İç Oğuz ile Dış (Taş) Oğuz (Üç Ok-Boz Ok) arasında geçmektedir. İki hikâyede ise mücadele tabiat ve insan üstü kuvvetlere karşıdır. Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu'nda Delü Dumrul Azrail'in karşısına çıkarken, Basat Tepegöz'ü Öldürdüğü Boy'da ise Basat, Depegöz adındaki devi öldürür. Bunların dışında kalan sekiz hikâyede mücadele Oğuz beyleri ile kuzeydeki ve batıdaki düşmanlar arasındadır (Ergin, 1989: 26).

Dede Korkut Kitabı'ndaki on iki hikâyeden üçünde, yani Dirse Han Oğlu Boğaç Han Boyu, Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu ve Kanlı Koca Oğlu Kan Turalı Boyu'nda, olaylar sahnesinde yalnız kahramanlar ve onların yakınları, yani aileleri ve yoldaşları vardır. Diğer hikâyelerde ise sahnede kahramanla birlikte, adları ve sanları belli, siyasi mevkileri değişmeyen bir beyler topluluğu görülmektedir ve sahne kalabalık, dekor daha zengindir. Hikâyelerin her birinin kahramanı, bu ad ve sanları belli, siyasi mevkileri değişmeyen beylerden biridir (Sümer, 1972: 387-388).

Dede Korkut Kitabı'ndaki beşinci boy Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu'dur. Bu çalışmamızda Dede Korkut'taki Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu'nun tarihini inceleyeceğiz.

Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu'nun Tarihi

Dede Korkut Kitabı'ndaki bütün Dede Korkut Boyları'nda olduğu gibi Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu'nda da tarihi-coğrafi-edebî-kültürel olarak başlıca iki tabaka bulunmaktadır: *Alt Tabaka* ve *Üst Tabaka*. Alt Tabaka oldukça kalın olup, bu tabakayı 1) *En Eski Devirler Tabakası*, 2) *İskit/Saka-Hun-Kanglı-Uzun Tabakası*, 3) *Göktürk-Türgiş Tabakası*, 4) *Oğuz Tabakası* başlıkları altında inceleyeceğiz. Alt Tabakaya ait diğer değerlendirmeleri ise 5) *Diğer Değerlendirmeler* başlığı altında inceleyeceğiz. Üst Tabaka oldukça ince olup, bu tabakayı 6) *Üst Tabaka* başlığı altında inceleyeceğiz.

1) Alt Tabaka: En Eski Devirler Tabakası

Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu'nun Sümer anlatılarıyla olan benzerlikleri bu boyun tarihin derinliklerine uzanan tarihi-destani-efsanevi-mitolojik köklerinin olduğunu göstermektedir.

Tofik (Tevfik) Hacıyev, Arif Acalov, Celal Beydili gibi araştırmacılar Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu'ndaki *Dumrul* ile Sümer Tanrısı *Dumuzi* arasında bir ilişki görmektedir (Sultanzade, 2010: 480).

Celal Beydili'nin belirttiğine göre, ölüp-dirilme düşüncesi çoğu sistemlerde büyük yer tutmaktadır. Onunla ilgili inanışların neredeyse hepsinde lme mahkum edilmiş olanın canı ötekiyle değiştirilir. Bu inanışı aktaran daha eski metinlerde ise bazen kadının yerine kocası yeraltına götürülür. Sümer metinlerinde adı *Dumrul* ile aynı kökten olan *Dumuzi* de doğanın ve insanların ölüp dirilmesini sembolize etmektedir. İki dünya arasındaki ilişki, bir dünyadan ötekine gidip gelme, özellikle de şaşalı bir tören sırasında, şamanın parçalanarak öldürülmesi ve ardından tekrar dirilmesi, şamanizm inanışının başlıca düşüncesidir. Zaman zaman ölüp dirilme doğadaki tazeliği sağladığı için, yaşam kendi yolunda devam eder, hayat durmaz ve bolluk olur. *Dumrul* adıyla ilgili efsanelerin mitolojik anlamının arkasında, şaman efsanelerindeki şamanın ölümle mücadelesi, ölen kişinin canı yerine hayvan kurban edilmesi vb. düşünceler bulunmaktadır. Türk halklarının mit, efsane, hikâye ve destanlarında, gündelik yaşamda devam eden bu düzenli ölüp-dirilme inanışı Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu'nda da korunmuştur. Mitolojik mantığa gre, yaşlı olan biri, artık neslin artışını temin etmeye yeterli değildir. Dumrul yerine yaşlı ana-babasının değil, yarının can vermesi de böyle açıklanabilir. Kahramanın babasının adı, Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu'nda *Duha Koca*, Kumuk versiyonunda *Aduku*, Digenis Akrit'te *Duka* şeklindedir. Selçukname'de ise kahramanın babasının adı *Tokuş Koca*, kendi adı *Toğrul* olarak kaydedilmiştir. Bu adların her ikisi de, bu gruba ait olan *tobum* sözcüğü gibi, doğmak kökündendir. Sümerce'de "*Doğum Evi*" demek olan *Duku* için de aynı açıklama geçerlidir. Sümerce'deki *Dumuzi* adı ise yine aynı anlam dairesine dahil olup, "*hayat yaratan, nesil ve evlat veren*" anlamında kullanılmıştır. Bu ad Artım İlahesi ile ilgili olup, Azerbaycan Türkçesi'ndeki *tam* ve *tomurcuk* sözcükleriyle aynı köktendir. Bu ilişki, Dumrul motifinin, üreme ve bereketin koruyucusu olduğu düşüncesine de açıklık getirmektedir. Deli Dumrul'un Azrail'le verdiği savaş, Ural Batır'ın eceli yenip *Dirilik Suyu*'nu bulmak için verdiği mücadelenin ve Korkut'un, ebedi ve ölümsüz düşünülen suya sığınmasının paralelidir (Beydili, 2005: 179-180).

Vügar Sultanzade'ye göre, Dumrul ve Duha Koca adları ile Dumuzi adı arasında bir ilişki sezilmektedir. Sümer mitinde Dumuzi, altı aylık sreler boyunca kız kardeşi Geştinanna ile dönüşümlü olarak yer yüzüne gelir, Dumuzi'nin gelişi tabiatı, baharı, yazı simgeler (Sultanzade, 2010: 480) Dumuzi ve Dumrul'un adının kökeni "*hayat kaynağı, nesil veren*" anlamına sahip Do(m) sözcüğü ile ilişkilendirilmektedir. Dumrul'un adı, Toğrul (Toğ-urul=Doğ-urul) ve Tomruk (Tom-uruk), Tomurcuk kelimeleriyle

açıklanmaya çalışılmaktadır (Hacıyev, 1984: 130'dan aktaran Sultanzade, 2010: 480). Vügar Sultanzade'ye göre, Dumuzi'nin diğer adı *Ama-Uşumgal* yani Ejderha oğlu idi. *Duha* da Eski İran dilinde ejderha demek olan *Aji Dabaka* ile, bu adın ikinci kısmı *Daba* ile ilgilidir. Deli Dumrul'un Duha Koca oğlu olması, Dumuzi'nin *Ejderha oğlu* olarak adlandırılmasının mitolojik-sembolik bir yansımasıdır (Sultanzade, 2010: 480-481).

Vügar Sultanzade'nin dile getirdiğine göre, Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu ile Sümer Destanı *İnanna ve Dumuzi* arasında çok sayıda benzer kısım ve motifler vardır: 1) Ölüm meleği (ölüm iblisleri) ile mücadele: Dede Korkut'ta Deli Dumrul, Azrail ile savaşıyor. Sümer mitinde de Dumuzi, galla olarak adlandırılan ölüm iblislerinden kurtulmaya çalışır. 2) Cana karşılık can arama: Dede Korkut'ta Allahü Teala, başka bir can bulması karşılığında Deli Dumrul'un canını bağışlar, Deli Dumrul da bu amaçla kendi yakınlarından can ister. Sümer mitinde de Dumuzi ve İnanna benzer şartlarla karşılaşır. Mitin önemli bir kısmı, kendi canını kurtarmak için İnanna'nın aktif bir şekilde başka can aramasının tasvirine ayrılmıştır. 3) Kahramanın uğruna bir bayan yakınının canını feda etmeye hazır olması: Deli Dumrul'un yerine eşi, Dumuzi'nin yerine kız kardeşi kendi canını vermek ister. 4) Canın bağışlanması ve belli bir süre için ölümden kurtulma: Dede Korkut'ta Allahü Teala, Deli Dumrul'un ve eşinin canını bağışlar ve onlara yüz kırk yıl ömür verir. Sümer mitinde Dumuzi ve kız kardeşi her yıl altı aylığına dönüşümlü olarak yer altı dünyadan kurtulurlar. 5) Kara şiven motifi: Deli Dumrul Boyu'nda köprünün yamacının kenarına konan bir obada bir yiğit ölmüş, üzerine kara şiven olduğu belirtilmiştir. Dumuzi de dini matemlerin bir sembolü ve ölümlü tanrılar içinde en ünlüsüdür. 6) Cilt değiştirme motifi: Deli Dumrul Boyu'nda Azrail, Deli Dumrul'un baskısından kurtulmak için güvercine dönüşmüştür. Dumuzi ise yer altı dünyanın ölüm iblislerinin elinden kurtulmaya çalışır ve Utu adlı güneş tanrısının yardımıyla birkaç defa bir hayvana dönüşür. 7) *Yazıcioğlu Selçuknamesi*'nde özellikleri ile Deli Dumrul'u andıran Tokuş Koca oğlu Toğrul Sultan "*salkum salkum don giyen*" olarak tarif edilmiştir. Dumuzi de görünüş itibarıyla salkım şeklinde elbise içinde tasvir edilmiştir. 8) *Yazıcioğlu Selçuknamesi*'nde özellikleri ile Deli Dumrul'u andıran Tokuş Koca oğlu Toğrul Sultan'ın adındaki *Sultan* sözcüğü ile Dumuzi'yi niteleyen sıfatlardan olan ve *hükümdar*, *sultan* anlamına gelen *Mulu* sözcüğü aynı anlamdadır, yani *Tuğrul Sultan* ve *Dumuzi Mulu (Sultan)* (Sultanzade, 2010: 480-482). Vügar Sultanzade'nin bu tespitleri oldukça değerli olup Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu ile Sümer Destanı *İnanna ve Dumuzi* arasında bir etkileşim

olduğunu göstermektedir. Böylece Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu'nun tarihin derinliklerine uzanan köklerinin olduğu daha iyi anlaşılmaktadır.

Samuel Noah Kramer'e göre, Sümerlerin asıl yurtlarının neresi olduğu kesinlikten epey uzak olmakla birlikte, Enmerkar ve Lugalbanda çevresinde dönen bir kahramanlık öyküleri toplamına bakılırsa, görünüşe göre erken dönem Sümer hükümdarları, olasılıkla Hazar Denizi yakınında bir yerlerde bulunan *Aratta* adlı bir kent devletiyle olağandışı ölçüde yakın ve sıcak bir ilişki içinde olmuştur. Sümer dili eklemeli bir dil olup, belli bir ölçüde Ural-Altay dillerini anımsatmaktadır. Bu olgu ise *Aratta*'yla aynı genel alana işaret ediyor olabilir (Kramer, 2002: 64).

Vecihe Hatiboğlu'na göre, Güney Mezopotamya'daki Sümer uygarlığını, daha yukarılarda, Kuzey Mezopotamya'ya doğru yayılarak sürdüren, yaşatanlar *Gud*'lar, daha sonra da *Kas*'lardır. *Kas*'lardan iviyazılı tabletler kalmıştır. *Gud*'ların, özellikle *Kas*'ların dillerinin Türkçe oluşunun açıklanmasıyla, Sümerce sorunu da bütünüyle aydınlığa kavuşmuştur (Hatiboğlu, 1979: 29).

Ekrem Memiş'e göre, M.. 3500'lerde Güney Mezopotamya'ya gelerek burada köy kültürünü kent kültürüne dönüştüren Sümerlerin Orta Asya kökenli olduklarına artık şüphe kalmamıştır. Sümerler, Filolojik açıdan da Türkçe ile akraba bir dil konuşuyorlardı. Sümerler Türk bir kavimdi, mevcut bulgular, gerek filolojik, gerek antropolojik ve gerekse teolojik açıdan Sümerlerin Orta Asyalı Türklerden olduğuna şüphe yoktur. Sümerlerden kalan yazılı tabletler üzerinde yapılan filolojik incelemeler, bu kavmin dilinin, Türkçe gibi Ural-Altay dil grubuna mensup olduğunu ortaya koymuştur. Ayrıca, iskelet kalıntıları ve araştırmalar, Sümerlerin yuvarlak kafalı (brekisefal) bir kavim olduğunu ortaya çıkarmıştır ki, o dönemden kalan arkeolojik eserler üzerindeki tasvirler de bunu görmek mümkündür (Memiş, 2002: 435-450). Sümerlerin düz bir arazi yapısına sahip olan Mezopotamya'da yığma toprak tepeler oluşturarak, mabetlerini bu tepeler üzerine inşa etmeleri; sıcak bir iklimde yaşamalarına karşın, bir alışkanlığın devamı olarak koyun yönünden yapılmış elbiseler giymeleri, onların, iklimi sert ve yüksek bir memleketten, yani Orta Asya'dan geldiklerine işaret etmektedir (Memiş, 1995: 13'ten aktaran Memiş, 2002: 435-450).

İlhami Durmuş'a göre, Sumerliler Mezopotamya'nın yerli halkı olmayıp, buraya M.. 3500 yılları civarında dışarıdan gelmişlerdir. Sumerlilerin Mezopotamya'ya nereden geldikleri kesin olarak bilinmemekle birlikte, bu konuda bilim adamları tarafından birçok görüş ileri sürülmüştür. Bu görüşler arasında en önde gelen görüş, Sumerlilerin Mezopotamya'ya Orta Asya'daki Aral Gölü çevresinden geldikleridir. Bu görüşteki araştırmacılar, Sumerliler'in eski Türk topluluklarından biri veya Türklerle akraba bir kavim olduğunu düşünmektedirler. Sumerlilerin dilleri de bu görüşü desteklemektedir. Çünkü, Sumerce yapı bakımından Türkçe'nin de dahil olduğu *eklemeli* veya *bitişken* diller grubundadır. Çok sayıda Sumerce ve Türkçe kelimenin aynılığı ortaya konulmuştur. Arkeolojik

ve antropolojik belgeler de Sumerlilerin kimliğinin belirlenmesine katkı sağlayarak onların Türklüklerini desteklemektedir *Sumerliler, Subarlular, Kutlar, Kaslar, Elamlılar, Hurriler, Urartuların* aynı kökten gelen kavimler oldukları artık bilim çevrelerinde kabul görmektedir. Onlara ait belgeler de dillerinin tıpkı Sumer dili gibi bitişken ve eklemeli bir yapıya sahip olduğunu göstermektedir. Hatta dillerine ait kelimeler Türkçe kelimelerle karşılaştırılabilmektedir (Durmuş, 2018: 177). İlhami Durmuş'a göre, Sumerce belgelerde geçen Aral, Kafkas vb. tabirler de onların kuzeyden güneye geldiklerine işaret etmektedir. Hem arkeolojik veriler hem de yazılı kaynaklardaki bilgiler açık bir şekilde Sumerlilerin Türklerle bağlantılı olduğunu ortaya koymaktadır (Durmuş, 2018: 185-187).

Dicle-Fırat Vadisi'nin eski kentlerinin buldukları yerlerde yapılan arkeolojik kazılar, Sümer ve Akad adlarıyla bilinen bu bölgede, M.Ö. 4000 gibi eski bir tarihte Sümerler denen bir halkın yaşamakta olduğunu göstermiştir. Bazı araştırmacılar onlardan da önceki bir yerleşmenin izlerinin bulunduğunu dile getirirler de, Ur, Uruk ve Kiş gibi yerlerde yapılan kazılarda ortaya çıkarılmış olan gelişmiş bir uygarlığı Sümerlerin meydana getirdiği kesindir. Sümerlerin, deltaya Mezopotamya'nın kuzeydoğusundaki dağlık bölgeden geldikleri sanılmaktadır. Sümerlerin mitosları, onların, yeni yurtlarında karşılaştıklarından çok farklı bir ülkeden geldiklerini göstermektedir. Çiviyazısı olarak adlandırılan yazı biçimi Sümerlerin buluşu olduğu gibi, kentlerinin de karakteristik bir özelliğini oluşturan *ziggurat* adıyla anılan şaşırtıcı tapınak kuleleri de onlar kurmuştur. Sümerlerin dilleri *bitişken* diller türündendir (Hooke, 2015: 23-24). Alaeddin Şenel'e göre, Sümerlerin dilleri, tıpkı Türkçe gibi, bir *kök*'ün sonuna bir ya da birden çok ek ve takı eklenip bitleştirilerek yeni sözcükler türetilen bir dildi (Hooke, 2015: 24). Orta Asya'dan güney yolundan Ön Asya'ya tarih öncesi devirlerden başlayan göçler olmuştu. Buraya ilk göç ederek gelen Sümerler bir turani kavim olup, menşeleri Orta Asya'dır. Sümerler'in dillerinden günümüze ulaşan bazı kalıntılar, Türklerle akraba olduklarını göstermektedir. Yazı yaklaşık M.Ö. 3100 yıllarında Sümerler tarafından icat edilmiş, Mezopotamya'nın kuzeyine ve güneyine dalgalar halinde gelerek yerleşen Sami kökenli kavimler tarafından da geliştirilmiştir (Durmuş, 2017: 35-36, 42).

Samuel Noah Kramer'e göre, Sümer Kral Listesi'ne göre Lugalbanda'yı Dumuzi izlemiştir. Dumuzi, eskiçağ dünyasında derin bir iz bırakmış olan Sümer *kutsal evlilik ayini* ve *ölen tanrı* mitinde en önemli kişi haline gelmiştir. Kudüs kadınlarının M.Ö. 6. Yüzyılda hala onun ölümüne ağlamaları, peygamber Hezekiel'i dehşete düşürmüştü (Kramer, 2002: 67). Özcan Buze'ye göre, Kitabı Mukaddes'in Türkçe çevirisinde bu ayet

şöyledir: “Ve Rab evinin şimale doğru olan kapısının girilecek yerine beni getirdi; ve işte, Tammuz için ağlayan kadınlar orada oturmakta idiler” (Kramer, 2002: 67) Samuel Noah Kramer'e göre, Yahudi takviminin aylarından biri onun adını taşımakta olup, bu ayın yedinci günü tutulan oruç ve yakılan ağıtlar, büyük olasılıkla Sümer'in uzak geçmişine kadar uzanmaktadır. Daha sonraki dönemlerdeki Sümer teologlarının bu özgül ayın ve mitin başkahramanı olarak neden Dumuzi'yi seştikleri hala bilinmemektedir. Bu, en azından büyük ölçüde, Dumuzi'nin yaşarken hem insan hem de hükümdar olarak bıraktığı derin izler nedeniyle olmalıdır. Sümer Kral Listesi'ne göre Dumuzi'yi Gilgames izlemiştir (Kramer, 2002: 67-68).

Sümer mitolojisinde, İnanna ve Dumuzi'nin adları birkaç Sümer mitinde geçmektedir; Dumuzi ile İnanna Mitosu'nda (Hooke, 2015: 25-28), Dumuzi ile Enkimdu Mitosu'nda (Hooke, 2015: 43-44).

Samuel Henry Hooke'ye göre, Sümer mitolojisindeki Dumuzi ile İnanna Mitosu, öteden beri *İştar'ın yeraltı dünyasına inişi* adıyla bilinen ve bölük pörçük olarak bulunan bir mitostu. Samuel Noah Kramer'in büyük çabaları sonucunda bu mitos artık eksiksiz biçimi ortaya çıkarılmış olarak *Dumuzi ile İnanna Mitosu* adıyla bilinmektedir. *Dumuzi*, daha çok bilinen adıyla *Tammuz*'un Sümerce'deki biçimidir. *İnanna* da aynı şekilde, Sami dilindeki *İştar*'ın yani *göğün kraliçesi*'nin Sümercedeki karşılığıdır. Dumuzi, ölen, ilkbaharda yeniden doğan bitkilerle birlikte yeniden dirilen bitkiler dünyası tanrılarının önörneğidir (Hooke, 2015: 25).

Sümer mitolojisindeki *İnanna (İştar: Göğün kraliçesi)*'nın, yani gök tanrıçasının eşi olan Dumuzi'nin *ölüp dirilmesi*, yani ölüp dirilen bir tanrı olması dikkat çekicidir. Çünkü bu motif Kamlık/Şamanizm'de Kamlar/Şamanlar ile ilgili önemli bir motiftir. Dumuzi'nin Kamlık/Şamanizm ile ilgili olduğu açıktır. Dumuzi, Şamanizm'deki tanrılar panteonunun eski bir üyesi olsa gerektir. Örneğin; Kazak Kırgız baksıları (şamanları) ayinlerinde *ata-evliyalar* yanında *Ata Korkut evliya*'yı da yardıma çağırırlarken şöyle derler: “Ölü desem ölü değil, diri desem diri değil, *Ata Korkut evliya*” (İnan, 1972: 139'dan aktaran Özdemir, 2003: 27-28). Şakir İbrayev'e göre, *başka alem*'e veya başka bir ülkeye gitme veya oradaki cin ve perileri çağırma, ya da oradaki dişi (bazen erkek) ruhlarla karı-koca gibi yaşama (evlilik) Şamanizm'e has olaylar olup, bu durum Korkut Ata için de geçerlidir. Onun ulu bahşılının yanında yer alması, başka alemle çok yakın ilişki kurması da bunu göstermektedir. Yaşadığı dönem insanları Korkut'u böyle değerlendiriyorlardı. Korkut, hayattayken öteki dünya ile, öldükten sonra da bu dünya ile ilişkide olan, “*ölü desen ölü değil, diri desen diri değil*”, iki alemin arasında bulunan bir aracı ve elçidir; o, hem yaşarken hem

öteki dünyada insanları türlü felaket, doğal afetlerin getirdiği toplu ölüm ve hastalıklardan koruyan bir koruyucudur (İbrayev, 2000b: 227, 234).

Sümer mitindeki Dumuzi'nin ölüp dirilmesi, Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu'nda Deli Dumrul tipinde ve Kazakistan'daki Korkut efsanelerinde de görülmektedir: Fuzuli Bayat'a göre, Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu'nda, Azrail'in yalnız Deli Dumrul'un gözüne görünmesi, kapıcının, çavuşun, Dumrul'la beraber eğlenenlerin, yani başka kimsenin Azrail'i görememesi, bir başka şaman deliliğinin; ruhları görme, onların meskenine gitme, onlarla konuşma ve pazarlık yapma ile aynı paradigmatik düzeydedir. *Ölüp dirilmenin*, aynı şekilde şamanın iki kez doğmasının geniş anlamda bir delilik süreci olduğu açıktır. Deli Dumrul da heybetli Azrail'i görmekle yeni bir delilik dönemini başlatmıştır ve bu dönem şamanın ölüp dirilmesinin epik varyantıdır. Can yerine can motifi, ölüp-dirilmenin epik varyantı olup şamanın öteki alemde ölen gencin ruhunu geri getirmesi ile örtüşmektedir (Bayat, 2016: 271). Fuzuli Bayat'a göre, Korkut'un ölümden kaçma çabasının temelinde, ebedi yaşam bulma fikri olsa da, Türk halk edebiyatında Korkut Ata ile ilgili bu motif, şamanın ölümlle mücadelesinin bir başka türüdür. Aslında şamanın faaliyeti ölümlle mücadeleye yönelmiş olup, şaman folkloründe, güçlü şamanların ölümlle savaşı da bunu onaylamaktadır. Şaman öteki dünyanın temsilcisi olduğundan ölümün sırlarını bilen kişidir. Ölüp dirilen şamanlara inam, şaman efsanelerinde de görülmektedir. Sibiry'a'da ölüp dirilen şamanlarla ilgili törenler yapıyordu. Şamanın ölüp yeniden dirilmesi sırta erme ögesini oluşturmaktadır. Şamanın ölümlle savaşını veya ölüp dirilme mücadelesini Korkut değişik bir şekilde, kendisini savunma amacıyla yapmaktadır. Şaman ise bu mücadeleyi kendi için değil tayfasından herhangi birini kurtarmak amacıyla yerine getirir ve hastalık, ölüm getiren kötü ruhları yener. Dede Korkut Kitabı'nda Deli Dumrul'un Azrail ile kavgası da aynı mitolojik bilginin destan varyantıdır. Destan varyantı olduğu için de, Deli Dumrul Azrail'e yenilmiştir (Bayat, 2003: 8-9).

Samuel Henry Hooke'ye göre, Sümercedeki bu öykü, üç temel mitostan biridir. Sümerlerin yerleşmek üzere deltaya geldiklerinde bu mitosu da birlikte getirmiş olmaları olasılığı vardır, ancak mitos özgün biçiminden uzaklaşmıştır. Bunun olası bir nedeni, Sümerlerin deltaya inmeleri üzerine çobanlıktan tarımsal bir yaşam biçimine geçme süreci içinde bulunmaları olgusu olabilir. Ayinlerde Tammuz ve İştâr, sık sık erkek ve dişi çam (köknar) ağacı altında canlandırılırlar ki, çam, Dicle-Fırat deltasında bulunan bir ağaç olmayıp, Sümerlerin geldikleri dağlık bölgeye özgü bir türdür. Ayrıca, göklere yükselen *zigurat* yapıların Sümer tapınak mimarlığının bir özelliğini oluşturması da, aynı dağlık yöne bir gönderme olarak yorumlanmıştır. Bu durumda, mitosun özgün biçiminin, Sümerlerin deltaya yerleşmeleri üzerine benimsemek zorunda kaldıkları tarımsal yaşam biçiminden çok farklı yaşam koşulları içinde doğmuş olabileceği söylenebilir.

Hem Samilerin hem Sümerlerin, Amorit istilasından ve Sümerlerin sonunda Samilerce fethedilip içlerinde eritilişlerinden çok önceleri deltaya yerleşmiş bulduklarını gösteren kanıtlar vardır. Samilerin, çiviyazılarını ve dinleriyle mitolojilerinin öğelerinin çoğunu Sümerlerden aldıkları bilinmektedir. Bu olgular da, Asur-Babilonya döneminde Tammuz-İştar mitosunun karakterinde görülen değişikliğin bir başka nedeni olarak kabul edilebilir (Hooke, 2015: 28-29).

Samuel Henry Hooke'ye göre, Sümer mitolojisindeki *Dumuzi ile Enkimdu Mitosu*'nun bir yankısı İbrani *Kayin ile Habil* öyküsünde de görülmektedir. Sümer mitolojisindeki *Dumuzi ile Enkimdu Mitosu*, tarımcı ve çoban yaşam biçimleri arasındaki çok eskiye dayanan rekabetle ilgilidir. Mitosta bir koca seçmek üzere olan İnanna (İştar), seçimini çoban-tanrı Dumuzi (Tammuz) ile çiftçi-tanrı Enkimdu arasında yapacaktır. İnanna'nın erkek kardeşi güneş-tanrı Utu, Dumuzi'den yana olmuştur, ama İnanna'nın kendisi ise Enkimdu'yu yeğlemektedir. Dumuzi, koca olarak kendisini seçmesini önermiş ve Enkimdu'nun sunabileceği her şeye sahip olduğunu, hatta daha fazlasına da sahip olduğunu ileri sürmüştür. Enkimdu ise, Dumuzi'yi bu sevdadan vazgeçirmek için kendisine her türlü armağanlar vermeyi önermiş, ama Dumuzi, İnanna'yı alma kararlılığını sürdürmüş ve anlaşılan bu niyetini gerçekleştirmeyi başarmıştır. Çünkü, çeşitli mitoslarda Dumuzi, İnanna'nın kocası olarak gösterilmektedir (Hooke, 2015: 43-44). Samuel Henry Hooke'nin bu tespitleri, özellikle mitosun köklerinin tarımcı ve çoban yaşam biçimleri arasındaki çok eskiye dayanan rekabetle ilgili olduğu yönündeki tespiti oldukça değerlidir.

Sümer mitolojisindeki *Dumuzi ile Enkimdu Mitosu*'ndaki, çoban-tanrı Dumuzi (Tammuz) ile çiftçi-tanrı Enkimdu arasındaki rekabet, kökleri tarihin eski devirlerine uzanan tarımcılık-hayvancılık arasındaki değişimle ilgili olup, tarımcılıktan hayvancılığa geçiş döneminin bir yansıması olabilir. İlginçtir ki Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu'nda bununla ilgili olabilecek bazı bölümler vardır. Konar-göçer hayvancılığa dayalı geçime sahip Oğuz toplumdan olan Deli Dumrul'un (Sümer mitinde çoban-tanrı Dumuzi) tarımla ilgili bazı unsurları dile getirmesi, Sümer mitindeki İnanna'yı, kendisini seçmesi için, çiftçi-tanrı Enkimdu'nun verebileceklerini hatta daha fazlasını verebileceğini söyleyerek ikna etmeye çalışmasını hatırlatmaktadır.

Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu'nda, Deli Dumrul, Azrail'e şöyle demektedir:

“Ol taglarumuzda baglarumuz olur,

Ol bağların kara salkımlu üzümü olur,

Ol üzümü sıkarlar, al şerab olur,

Ol şerabdan içen esrük olur.

Şerabluydum, tuymadum” (Tezcan ve Boeschoten, 2001: 117).

Benzer bir bölüm, *şarap* motifi, Sümer mitinde de vardır. Sümer mitinde güneş-tanrısı Utu, kız kardeşi İnanna’ya şöyle demektedir:

“Ey kardeşim, çobanın her şeyi var,

Ey bakire İnanna, niye kabul etmiyorsun?

Yağı iyidir, hurma-şarabı iyidir,

Çobanın elinin dokunduğu her şey parlar,

Ey İnanna, her şeyi olan Dumuzi ...” (Kramer, 1999: 179).

Sümer mitindeki çoban-tanrı Dumuzi’nin kendini tanıtmayı, dili ve üslubu Dede Korkut’taki alpların kendini tanıtmayı, dilini ve üslubunu anımsattığı gibi, hayvancılığa dayalı konar-göçer yaşam süren eski Türklerin yaşamını da yansıtmaktadır. Sümer mitinde Dumuzi şöyle demektedir:

“Çiftçinin benden fazla, çiftçinin benden fazla,

Çiftçinin benden fazla nesi var?

O bana kara giysisini verirse, ben de ona, çiftçiye, kara koyunumu veririm,

O bana ak giysisini verirse, ben de ona, çiftçiye, ak koyunumu veririm,

O bana ilk hurma-şarabını ikram ederse, ben de ona, çiftçiye, sarı sütümü ikram ederim,

O bana iyi hurma-şarabını ikram ederse, ben de ona, çiftçiye, kısım-sütümü ikram ederim,

O bana “yürek buran” hurma-şarabından ikram ederse, ben de ona, çiftçiye, köpüklü sütümden ikram ederim,

O bana sulu hurma-şarabından ikram ederse, ben de ona, çiftçiye, bitki-sütümden ikram ederim,

O bana iyi yemeklerini verirse, ben de ona, çiftçiye, nitirda-sütümü veririm,

O bana iyi ekmeğini verirse, ben de ona, çiftçiye, bal-peynirimi veririm,

O bana küçük fasulyelerini verirse, ben de ona küçük peynirlerimi veririm;

Yiyebildiğinden çok, içebildiğinden çok,

Daba çok yağ ikram ederim ona, daba çok süt ikram ederim ona;

Benden fazla, çiftçinin benden fazla nesi var?" (Kramer, 1999: 180).

Sümer mitindeki hayvancı toplum-tarımcı toplum arasındaki mücadele Dede Korkut'ta da yer almaktadır:

Fuzuli Bayat'ın yazdığına göre, Dede Korkut'taki Oğuz toplumunun takdim şekli konar-göçerlik olup, ilk baştan yerleşik çiftçi medeniyete karşıdır; Oğuz-yabancı, iyi-kötü, mert-namert, Müslüman-kafir zıtlığı da konar-göçerliğin yerleşikliğe münasebeti ekseninde mevcuttur; Oğuzlar, bütün taraflarıyla, bütün davranış kodlarıyla, bütün savaşlarıyla, manevi değerlerle ilişkileriyle tarihi yerleşik halklardan farklılık arzederler; Oğuzlarda milli psikolojik özellik konar-göçer şuurundan doğuyorsa, yerleşiklerde ise bitki yetiştiren, toprağı işleyen, çiftçilik yapan yerleşik kavimlerin dünya görüşü ön plana çıkmaktadır (Bayat, 2016b: 131-136). Yine Fuzuli Bayat'a göre, Oğuz Alp Erenlerinin kaleleri dağıtmaları, duvarları sökmeleri, ekin yerlerini otağı çevirmeleri ve Dede Korkut'un, dere-tepe kalmaya düz ola demesi, göçebe hayvancılığın yerini tarıma bırakmasından doğan korku sonucunda ortaya çıkmıştır (Bayat, 2000: 74).

Sümer mitindeki Dumuzi, kavgacı bir tiptir. Sakin, sakıngan bir tip gibi görünen çiftçi Enkimdu, kavgacı Dumuzi'yi yatıştırmaya çalışmıştır. Dumuzi, çiftçi ona her türden armağanlar hatta İnanna'yı bile vereceğine söz verene değin bir türlü sakinleşmez (Kramer, 1999: 179). Bu bakımdan Dumuzi, Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu'nda, Deli Dumrul'un birçok davranışında görüldüğü üzere, kavgacı ve kibirli bir tip olan, adı üzerinde, Deli Dumrul ile benzeşmektedir.

Aynur Gezenfergızı'nun belirttiğine göre, Sümer ve Türk mitolojisinde pek çok ortak imge vardır: KısıklıLilla ile neredeyse tüm Türk halklarının folklorunda görülen Albastı; Enkidu ile Kumuk yır kahramanı Minküllü; Bilgamiş (Gılgamiş) ile Dede Korkut destan kahramanı Deli Dumrul ve Kumuk yır kahramanı Cevat bey sayılabilir. Bilgamiş (Gılgamiş) Destanı'nda, Bilgamiş (Gılgamiş), diyar diyar gezip ölümsüzlüğü arar ve bunun nedenini, Tanrıların arasına giren, Tanrıların toplantısında dünyaya gelen atası Utnapiştım'den ölüm ve hayatı soracağı olarak açıklar. Bilgamiş, ölümü kimin getirdiğini bilmek ister ve ona karşı savaşı. Yakın dostu

Enkidu'nun bile ölmesi onu korkutur ve ölümsüzlüğü aramaya çıkar. Onun ölümsüzlüğü araması, elde edilmesi isteği, başkaları içindir. Yani, kahraman başka yiğitlerin ölmemesi için ölümsüzlük arar ve onu bulur (Gezenfergızı, 2016: 652-654).

Dünyanın en eski destanlarından biri M.Ö. 1800 dolaylarında eski Babilce yazılmış olan *Gılgamış Destanı*'dir. 3000 mısradan oluşan bu destanda Gılgamış ile arkadaşı Engidu ölümsüzlüğü ararlar (Kaplan, 1979'dan aktaran Bang ve Rahmeti, 2012: 22).

Samuel Noah Kramer'e göre, Sümer Kral Listesi'ne göre Dumuzi'yi Gılgamış izlemiştir. Gılgamış'ın eylemleri ona, o kadar yaygın bir ün sağlamıştı ki, Sümer mit ve efsanesinin en büyük kahramanı olmuştur. Gılgamış ve eylemlerini öven şiirler yalnızca Sümerce değil, Batı Asya'da konuşulan öteki önemli dillerin çoğunda da yüzyıllar boyunca tekrar tekrar yazılmıştır. Gılgamış, serüvenci ve cesur olmakla birlikte, insanlığın ün, şan ve ölümsüzlük peşindeki nafil, fakat bitmez tükenmez koşusunu simgeleyen trajik bir karakterdir. Gılgamış, eskiçağ dünyasında öyle eşsiz bir kahraman örneği olmuştur ki, bazen günümüz araştırmacılarınca gerçek bir insan ve hükümdardan çok efsanevi bir kişi olarak kabul edilmektedir. Elimizde onunla ilgili olarak kendi döneminden kalma hiçbir kayıt yoktur fakat Ereğ'te yürütülen kazıların kimi kayıtları er geç ortaya çıkaracağına dair bazı umutlar vardır. 1955 yılında, çoktan beri bilinen Tummal yazıtının ilk on satırı gün yüzüne çıkarak Gılgamış ve çağına yepyeni bir ışık tutmuştur (Kramer, 2002: 68).

Samuel Henry Hooke'ye göre, Akad mitolojisinde önemli bir kişilik, Gılgamış Destanı'na göre ise üçte ikisi tanrı, üçte biri insan olan Gılgamış, aynı zamanda Sümer mitolojisinin bir kahramanıdır. *Üç Sümer metninde* Gılgamış ile ilgili epizotların anlatımları vardır. Sümer kral-listelerinde ise, Gılgamış, Sümer tarih hesaplamasına göre Tufan'dan sonra Sümer'i yönetmiş ikinci hanedan sayılan *Ereğ (Uruk)* hanedanının beşinci kralı olarak görünmektedir. *The Ancient Near Eastern Texts* içinde bulunan Gılgamış ile ilgili metinlerin *Gılgamış ile Agga* adını taşıyan birinci metin, erken dönem Sümer kent devletlerinin birbirleri üzerinde egemenlik kurma amaçlı çatışmalarını yansıtmaktadır. Bu metinde, Ereğ kralı Gılgamış ile Tufan'dan sonraki birinci hanedan olan Kiş hanedanının son kralı Agga arasındaki çatışmanın öyküsü yer almaktadır. Şiir, Agga'nın (başkaldıran?) Ereğ kentinden kendisine boyun eğmesini istediğini, Gılgamış'ın bu isteğe karşı direndiğini, Agga'nın Ereğ kentini işgalini ve iki kralın sonuçta uzlaşmalarını

anlatıyor görünmektedir. Bu metin Gilgamiş kişiliğinin Sümer kaynaklarından alınmış olduğunu gösteren bir kanıttır (Hooke, 2015: 44-45). Sümerlerdeki *Gilgamiş*'in başında bulunduğu *Erek (Uruk)* hanedanının adının Dede Korkut'taki *Egrek*'in adını anımsattığını da ayrıca belirtelim. *Kiş* adı da eski Türkçe'de *insan* (kişioğlu/insanoğlu) demek olan ve bugün de kullanılan *kişi* sözcüğünü çağrıştırmaktadır.

Samuel Henry Hooke'ye göre, *The Ancient Near Eastern Texts* içinde *Gilgamiş ve Diriler Ülkesi* diye adlandırılan ikinci metnin konusu, çoğu Yakındoğu mitolojisinin temelini oluşturan bir motif olan ölümsüzlük ardında koşmadır. Bu metinde, ölümün insanı her yerde yakalayabilmesi gerçeği karşısında bunalan ve kendisinin de onun elinden kurtulamayacağıının bilincine varan Gilgamiş, *Diriler Ülkesi* denen ülkeyi aramaya karar vermiştir. Onun dostu ve hizmetçisi Enkidu, kendisine, bu serüvene girişmeden önce, güneş-tanrı Utu'ya danışmasını öğütlemiştir. Utu ilkin, böyle bir serüvenin tehlikelerinden söz ederek Gilgamiş'ı uyarmak istemiş, ama daha sonra, yedi dağı aşmasında ve dev Huvava'nın oturduğu sedir ormanı olduğu anlaşılan hedefine ulaşmasında, ona yardımcı olmuştur. Gilgamiş ve Enkidu, yaptıkları hazırlık niteliğindeki bazı işlerden sonra, devin kafasını kesmişlerdir (Hooke, 2015: 45-46). Bu metin, devle mücadele denildiğinde ilk akla gelen Basat Tepegöz'ü Öldürdüğü Boy'u çağrıştırmaktadır. Üstelik bu devin yaşadığı yer ormanlık bir alandır ki, akla kökleri tarihin derinliklerine uzanan Tepegöz anlatılarının yaygın olduğu Orta Asya-Güney Sibiryaya bölgesini getirmektedir. Hatta 2019 yılında keşfedilen *Salur Kazan'ın Yedi Başlı Ejderhayı Öldürdüğü Boy* olarak adlandırılan Dede Korkut anlatısını da akla getirmektedir.

Samuel Henry Hooke'ye göre, *The Ancient Near Eastern Texts* içinde *Gilgamiş'in Ölümü* adlı üçüncü metin, ölüm konusunu ve ölümsüzlüğe kavuşma çabasını daha da geliştirerek işlemiştir. Bu metinde, Gilgamiş, bir düş görmüş ve düşü tanrı Enlil tarafından, tanrıların insanlara ölümsüzlüğü esirgedikleri, ama kendisine ün, zenginlik ve savaşta başarı bağışladıkları biçiminde yorumlamış biri olarak gösterilmiştir. Şiirin ikinci bölümünde ölenin ardından yapılan bir ritüel anlatılır görünmektedir. Metinde Gilgamiş'in öldüğü yolunda açık olmayan bir değinişte bulunuluyor gibidir ve metin, onu övgülere boğan bir şarkıyla bitmektedir (Hooke, 2015: 46-47). Buradaki tanrıların insandan ölümsüzlüğü esirgemeleri ancak buna karşın insanlara ün, zenginlik, başarı bağışlamaları, anlatıdaki *ün* motifi dikkat çekicidir. Çünkü Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu'nda da aynı *ün* motifi

vardır; destanın hemen başında Deli Dumrul, ününün Rum'a, Şam'a gitmesini istemektedir.

Sümerlerin ünlü *Gilgamiş Destanı*'ndaki ölümsüzlüğü arayan Gilgamiş ile Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu'ndaki ölüme kafa tutan Deli Dumrul arasındaki benzerlik açıktır. Hatta buradaki *Gilgamiş* ile *Enkidu*, yukarıda gördüğümüz Sümer mitindeki *Dumuşi* ve *Enkimdu*'yu hatırlatmaktadır. *Dumuşi* ile *Gilgamiş*'in işlevleri ve *Enkidu* ile *Enkimdu* adları arasındaki benzerlik de açıktır.

Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu ile Sümer destanı/efsanesi arasındaki benzerlik bu destanın Sümerlerden geldiğini göstermemekle birlikte, aralarındaki birçok paralellik ve ortak motifler, bu iki anlatının aynı kökten beslenmiş olabileceğine işaret ediyor olabilir. Büyük olasılıkla Sümer destanı/efsanesi, Dede Korkut'taki Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu'nun tespit edilmiş en eski varyantıdır. Çünkü iki anlatıdaki, ayrıntılardaki birçok ortaklık, tesadüf olamayacak türdendir ve iki anlatı arasındaki geçmişteki bir etkileşime işaret etmektedir. Sümerlerin Türklerle akraba bir kavim oldukları, sonradan Mezopotamya bölgesine gelmiş oldukları, dillerinde Türkçe'yle aynı ve benzer çok sayıda sözcüğün olduğu birçok araştırmacı tarafından dile getirilmiştir. Bunlar, Sümerlerin Türklerin bulunduğu topraklardan Mezopotamya'ya göç ettiklerini ve aynı kökten, kültürden beslendiklerini gösterebilir. Eski devirlerdeki toplumlar ve kültürler arasındaki bağlar ve ilişkiler sanıldığından çok daha derin olabilir. Tarihin karanlık devirleriyle ilgili araştırılması ve ortaya konulması gereken çok sayıda konu ve ilişki vardır. Gelecekte ortaya çıkacak yeni kaynaklar ve yapılacak araştırmalarla Türk tarihinin ve Dünya tarihinin karanlıkta kalmış birçok konusu ve ilişkisi aydınlığa kavuşabilir (Eyüboğlu, 2022: 70-71).

Tarihi süreç içerisinde önce inanışlar ortaya çıkmış, inanışlar mitolojileri oluşturmuş, sonra mitolojiler destanlara/hikâyelere/efsanelere/masallara ve onlar da bugünkü romanlara, tiyatro/sinema/tv/film senaryolarına evrilmiştir. Bütün bunlar insanın, düşüncelerin, değerlerin, kurumların geçirdiği evrim süreci ile ilgilidir ve birbiriyle ilişkilidir. Nasıl ki tarihi süreç içerisinde, önce diller ortaya çıkmaya başlamış; dil sayısı çoğalmış, çeşitlenmiş; daha sonra, konuşanı azalan birçok farklı diller ortadan kalkarak, az sayıda dilin (ör: İngilizce, Fransızca, İspanyolca, Rusça, Türkçe vb.) egemenliğine girmişler ve dil sayısında bir azalma olmuş ise, aynı durum eski insanların inanışlarında da geçerli olmuştur. Tarihi süreç içerisinde insanlar; önce çevrelerindeki dağlara,

tepelere, ırmaklara, ağaçlara tapınmış; çok sayıda inanışlar ortaya çıkmış, çeşitlenmiş; daha sonra bu inanışların gelişmesiyle ve sistemleşmesiyle birlikte çok tanrılı dinler ortaya çıkmış (ör: Sumer, Hitit inanışları vb.); daha sonra iletişimin (ör: yazı vb.) ve ulaşımın (ör: at, deve vb.) gelişmesiyle, kùltürler arasındaki etkileşimin artmasıyla birlikte, çok tanrılı dinler tek tanrılı dinlere evrilmiş, tek tanrılı dinler ortaya çıkmış (ör: Musevilik, Hristiyanlık, İslamiyet vb.); bu süreç içerisinde eski devirlerdeki, inanışlardaki kimi tanrılar/ilahlar ise, yeni dinlerin egemenliğine girerek, yeni inanışların; destan, hikâye, efsane, masal, mit, menkibe vb. anlatı türlerinin; kahramanlarına, tiplerine bürünmüşlerdir. Dede Korkut'taki bazı kahramanların, özellikle *Korkut*, *Dumrul*, *Basat*, *Aruđ* gibi tiplerin tarihi-destani-efsanevi-mitolojik alt tabakaları bu durumun bir yansımasıdır. Bu kişiler, bugünkü veya yakın dönemlerdeki kaynaklarda destan veya efsane kahramanları olarak geçiyor olsa da, tarihin eski devirlerine gidildikçe farklı türlerde var olmuşlardır ve tarihin derinliklerinde, çok tanrılı dönemlerde yaşamış eski Türklerin atalarının tanrılarıdır/ilahlarıdır. Sumer tanrısı *Dumuzi*'nin Türkler arasındaki varyantı, işlene işlene Dede Korkut'taki *Dumrul*'a evrilmiştir. Sumerler ile Türkler ve *Dumuzi* ile *Dumrul* arasındaki tesadüf olamayacak kadar yakın benzerlikler bunu açıkça göstermektedir. Sadece Dede Korkut kişileri değil, diğer birçok destanlardaki, mitolojilerdeki, mitlerdeki, efsanelerdeki, hikâyelerdeki, masallardaki kimi kişiler için de aynı durum geçerlidir. Çok tanrılı inanışlardan tek tanrılı inanışlara geçiş sürecinde, Türklerin İslamiyet'e geçişleriyle birlikte, *Dumrul*, tek tanrı olan *Allah*'a boyun eğmek zorunda kalmış ve diğer birçok eski tanrılar/ilahlar gibi, ölümlü insanlar arasındaki yerini almıştır, ancak yine de *Dumrul*'a yüz kırk yıl gibi, normal bir insan için oldukça uzun ve neredeyse olanaksız sayılabilecek, bir ömür verilerek, eski inanışlar ile yeni inanışlar uyumlu bir şekilde harmanlanarak kaynaşmıştır.

Bunların her biri ayrı birer araştırma konusu olup daha birçok kaynağın ve verinin değerlendirilmesi gerekmektedir. Biz burada, tıpkı diğer eser ve çalışmalarımızda olduğu gibi, gelecekte yapılacak yeni araştırmaların ve keşiflerin önünü açmak için, yeri geldikçe bazı olasılıkları da dile getiriyoruz ve gelecekte incelenmesi gereken araştırma alanlarını işaret ediyoruz.

Ettore Rossi'ye göre, Tepegöz Hikâyesi ve Deli Dumrul çok göze batan arkaik karakterler taşımaktadır (Rossi, 1952: 29'dan aktaran Gökyay, 1973: XLVIII). Orhan şaik Gökyay'ın eserinde belirttiğine göre, Deli

Dumrul Hikâyesi, Dede Korkut Kitabı'ndaki mitolojik karakter taşıyan iki hikâyeden biridir (Gökyay, 1973: CLVII).

Bahaeddin Ögel'in eserinde dediğine göre, Topkapı Sarayı *Oğuznamesi*'ndeki Toğrul Koca bölümü, Deli Dumrul'un özelliklerine uymaktadır. Buradaki Toğrul Sultan, Dede Korkut'taki gibi, saf bir kişi olarak gösterilmeyip, kendisi *Ulu Sultan budağı*'dir. Buradaki *Altın köprü* motifi ise, bu destanın Dede Korkut metninden önceki anlatılışlarının çok daha muhteşem olduğunu göstermektedir. Toğrul Sultan ile Deli Dumrul destanlarının, eski mitolojik köklere dayanan, çok daha önceleri de bulunmalıydı (Ögel, 1995: 71-72). Bahaeddin Ögel'in bu tespitleri önemli olup, destanın oldukça eskiye uzanan mitolojik köklerini dile getirmektedir. *Altın köprü* motifinin Dede Korkut metninden önceki anlatılışlarının çok daha muhteşem oluşu da anlatının uzun süre halk hafızasında ve dilinde işlenerek birçok değişikliğe maruz kaldığını göstermektedir.

Bahaeddin Ögel'e göre, Topkapı Sarayı'ndaki *Oğuzname*'deki Tokuş Koca oğlu Tuğrul Sultan ile Duha Koca oğlu Deli Dumrul aynı kahramandır. Ahmet Bican Ercilasun da bu görüşe katılmaktadır (Ögel, 1995: 40-41, 51; Ercilasun, 1998: 15). Ahmet Bican Ercilasun'a göre, esasında *Toğrul* ve *Domrul* sözleri aynı kelimenin, *tonrul* kelimesinin fonetik değişmeye uğramış şekilleridir. Alkıştaki "*altın köprü yapan*" ve "*Azrayil'le savaş kılan*" nitelemeleri de bunu açıkça göstermektedir. Kahramanın adındaki *sultan* unvanından, vasıfları arasındaki "*ulu sultan budağı*" sözlerinden ve yaptığı köprünün *altın* oluşundan hareketle, Bahaeddin Ögel'in dile getirdiği gibi, onun "*ermiş ve soylu bir kişi*" olduğu anlaşılmaktadır. Hikâyeler ve kahramanları, Türklerin İslam öncesine ait olup, İslami dönemlerde velileştirilmiş kişiler ise İslam öncesinin kamlarıdır. Bu alkışta Toğrul Sultan (Deli Dumrul), bir veli gibi sunulmuştur, yani İslam öncesi dönemin kamıdır; kahraman için söylenen "*Salkum salkum don giyen*" ifadesi de saçaklı elbiseleriyle bir şamanı canlandırmaktadır (Ercilasun, 1998: 13-16).

Ahmet Bican Ercilasun'un yazdığına göre, tarihte Deli Dumrul veya Toğrul adlı bir kahraman yaşamıştır ve onun asıl kişiliği, bir kuru çayın üzerine köprü yaptırıp geçenden otuz üç akça, geçmeyenden döve döve kırk akça almasıyla ortaya çıkıyordu ki, bu davranışı sebebiyle *Deli* lakabını almıştı. Böyle bir kahraman İbn Fazlan Seyahatnamesi'nde görülmektedir; 5000 kişilik kervanı tek başına durduran ve onlardan ekmek almadan geçmelerine izin vermeyen Oğuz yiğidi ile kuru çaya köprü kurup geçenden otuz üç, geçmeyenden döve döve kırk akça alan Deli Dumrul arasında şaşırtıcı bir benzerlik vardır. Bu yiğit Deli Dumrul olmasa da, bu olay, İslam öncesi Oğuz toplumunda Deli Dumrul'a benzer kahramanların varlığını

göstermektedir. Oğuzlar arasında yaşamış böyle bir kahramana Korkut Ata'nın *ölümden kaçma* motifi de yüklenmiş, böylece Deli Dumrul Hikâyesi ortaya çıkmıştır (Ercilasun, 1998: 15-16).

Ahmet Bican Ercilasun, Deli Dumrul'un ölümden kaçışı ile Kazak Türkleri arasında anlatılan Korkut Ata'nın ölümden kaçışını karşılaştırmış, iki anlatı arasında fark olsa da, ölümden kaçma motifinin ikisinde de ortak olduğunu, bu motifin Korkut'tan Dumrul'a veya Dumrul'dan Korkut'a aktarılmış olabileceğini söylemiş, daha açık bir ifadeyle bu motifin aslında Korkut Ata'ya ait olduğu sonucuna varmıştır. Ahmet Bican Ercilasun'a göre, ölümden kaçan asıl kişi Korkut Ata olup, onun kam veya veli kişiliği, bu alkıştaki niteliklemlerle ve Azrail'den kaçma motifiyle Deli Dumrul'a aktarılmıştır. Başka bir ifadeyle, aslında Korkut Ata'ya ait olan *ölümden kaçma* motifi, Dede Korkut Kitabı'nda Deli Dumrul (Toğrul) adlı bir başka kahramana aktarılmıştır. Bu hikâye ve kahramanları, Türklerin eski dinlerine mensup olduğu dönemde ortaya çıkmıştır. Türklerin eski dini önderleri, kamları, İslami dönemlerde velileştirilmiş kişiler haline gelmiştir. Kazak Türklerindeki Korkut Ata efsanesinin içinde Azrail de bulunan bir varyantı da bulunmaktadır ki, Azrail'le Korkut'u karşılaştıran bu rivayet, Deli Dumrul ile Korkut Ata efsanesini birleştirmeyi daha da haklı kılmaktadır (Ercilasun, 1998: 13-16).

Fuzuli Bayat'ın dile getirdiğine göre, ölümden kaçma ve ölümlle mücadele motifi Dede Korkut Kitabı'nda Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu'nda kalmış olup, Korkut'un ölümden kaçması hakkındaki efsanenin bir başka şeklidir. Deli Dumrul'la ilgili efsanede *can yerine can vermek* motifi ön plana çıkmıştır. Bazı araştırmacılar, Deli Dumrul Boyu'ndaki süjetin Trabzon'da geniş yayılmış Yunan efsanesi Digenis Akritast ile aynileştirip, ozanların Yunan olayını Oğuzname şeklinde nazıma çekti olduklarını bildirseler ve delil olarak da Yunanlarda Duka kavminin olması ve Dumrul'un da Duha Koca oğlu Deli Dumrul olarak adlandırılmasını ileri sürseler de, esas mesele adlardaki ve olaylardaki benzerlik değildir; önemli olan, ölüm meleği Azrail ile mücadele eden kahraman hakkındaki efsanenin diğer Türk halkları arasında da geniş yayılmasıdır ki, bu delil, bu motifin Türklerde bağımsız bir şekilde ortaya çıktığını ortaya koymaktadır. Ayrıca, şamanların ölümlle veya öteki alemin hâkimi ile savaşması, bu savaşta şamanın ölen adamın canının yerine hayvan canı kurban vererek ölüyü diriltmesi vs. Dumrul ile ilgili efsanelerin mitolojik kökenini oluşturmaktadır (Bayat, 2003: 26).

Yine Fuzuli Bayat'a göre, Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu, her bakımdan Dede Korkut kahramanlarından ve her bakımdan Dede Korkut Oğuznameleri'nden ayrılmaktadır. Deli Dumrul, Oğuz alperenleri içinde sanki yalnızdır, ayrı bir toplumun veya ayrı bir zamanın kahramanı gibidir. Destan kahramanının talihe, kadere, ölüme tabi olmak istememesi ve olağanüstü mitolojik güçlerle mücadelesi, hatta arkaik destanlarda, savaş meydanında onlara karşı zafer kazanması, epik bir hadisedir ve kökeni

açısından Türk mitolojisinde yaygın olan ve efsane, masal, destan varyantlarında görülen baba-oğul mücadelesinin bir şeklidir. Belki de bu yüzden, Oğuzname epik geleneğinde Deli Dumrul babasının canını istemiştir (Bayat, 2016: 264-272).

Ayşen Sina'ya göre, Şamanist ve anaerkil Türk toplumunun, mutlak bir maneviyatçı ve ataerkil bir kültür geleneğine dayanan İslam dini ile karşılaşarak, çok tanrılı bir mitolojiden tek tanrılı İslam dinine geçişi, özellikle erken dönemlerde zorlama sentezlerin oluşum ortamı olmuş, kültür çatışmasının sıkıntısı kahramanların davranış motiflerinde ve destanın konusunda çok katmanlı yorumlara yol açmıştır. Deli Dumrul Boyu'nda Azrail'in, Türk'ün yeraltı tanrısı Erlik Han'a benzemesi de bu şekilde açıklanabilir (Sina, 2004: 228). Ayşen Sina'nın bu tespitleri dikkat çekici ve önemlidir. Emel Esin'e göre, Altın-köl Yazıtı'ndaki "*Bizni (bizi) Erklig adirtı (ayırdı)*" (Klyastorniy'dan aktaran Esin, 1978: 91) ibaresinde, *Erklig*, ölüm ilahı olmaktadır. Budist Türkçe metinlerde de, Hint mitolojisindeki yer-altı, ölüm ve zaman mabudu Yama'nın adı *Erklig kan (Kuvvetli Han)* olarak tercüme ediliyordu (Esin, 1978: 91). Hatta burada belirtelim ki, Dede Korkut'ta Azrail veya ölüm ilahı Erlik ile dövüşen tek kahraman Deli Dumrul olmayabilir: Yaşar Çoruhlu'ya göre, inanışa göre, Altay şamanları yeraltı yolculuğu sırasında ormanlar, yüksek dağlar, bozkır ve çorak arazileri geçer, sonra bir delik vasıtasıyla yeraltı dünyasına gider, sonunda şaman, azgın bir boğa gibi böğüren yeraltı dünyasının efendisi *Erlik* karşısına gelerek onunla mücadele eder. Bu mücadele, Dede Korkut'ta Dirse Han Oğlu Boğaç Han Boyu'ndaki Boğaç Han'ın boğayla olan mücadelesini hatırlatmaktadır (Çoruhlu, 2015: 83). Bu bakımdan belkide Boğaç Han da Azrail veya ölüm ilahı Erlik ile mücadele etmiş bir kahraman olabilir. Dirse Han Oğlu Boğaç Han Boyu'nda da, destanın mitolojik köklerinde ve en alt tabakalarında, Kamların/Şamanların yeraltı dünyasının efendisi Erlik ile mücadelesi yer alıyor olabilir.

Dede Korkut Destanları'nın anlatıcısı Korkut, bir kam/şaman olduğundan ve ozanlık geleneğinin tarihi kökleri Kamlık/Şamanlık ile kesiştiğinden, Dede Korkut'taki birçok boyda olduğu gibi, Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu'nda da Kamlık/Şamanlık ile ilgili unsurların bulunması son derece doğaldır. Örneğin; Salur Kazan'ın Evi Yağmalandığı Boy'da, olacak gelişmeleri önceden rüyasında gören ve bu rüyayı kendisi yorumlayarak önceden önlem alan Karacuk Çoban'ın mistik yönü oldukça güçlüdür. Karacuk Çoban'ın bu mistik yönü, eski Türk kamlarını/şamanlarını anımsatmaktadır (Eyüboğlu, 2021: 152). Tarihi süreç içerisinde toplumda yaşanan değişimler destanları da etkilemiş, destanların alt tabakası ile üst tabakası arasında bazı çelişkiler ortaya çıkmış, bu

değişimler tiplere de yansımıştır (Eyüboğlu, 2021b: 90). Bu değişim ve dönüşüm Deli Dumrul tipinde açık bir şekilde görölmektedir.

Nesrin Feyzioğlu'na göre, Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu, hemen hemen Şaman Türk'ün ölüm karşısındaki yeni duruşu üzerine kurulmuş olup, en yüksek duygularından biri yiğitlik olan şamana, Tanrı ve Tanrı'nın sonsuz gücünü ve bu güç aracılığı ile insanoğlunun sonluluğunu göstermek için, adının önüne *deli* sıfatının yerleştirdiği Dumrul aracılığıyla bir simge verilmiştir (Feyzioğlu, 2004: 53). Vügar Sultanzade'ye göre, Bayındır Han ve Salur Kazan'dan bahsedilmeyen Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu, Kan Turalı boyu hariç, Dede Korkut Kitabı'ndaki diğer boylardan ayrılmakta ve daha eski mitolojik köklere sahip olduğu görölmektedir (Sultanzade, 2010: 480).

Öznur Özdarıcı'nın bahsettiğine göre, Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu'nda, Deli Dumrul, Azrail ile karşılaşana kadar yeryüzünde kendi bileğini bükecek, onu zor durumda bırakacak bir şeyin varlığına inanmayan, kendine ve gücüne güvenen gözü pek bir yapıya sahiptir. Deli Dumrul, başlangıçta Allah ve Azrail hakkında herhangi bir bilgisi olmayan bir insandır. Azrail'in henüz canını aldığı bir grupta karşılaşan Deli Dumrul, al kanatlı Azrail'e meydan okumuş, dolayısıyla Allah'a baş kaldırmıştır. Deli Dumrul, kaba bir insan tipinden, İslami olanın ikame edilmesiyle birlikte adalet, hak vs. duygular içinde daha yumuşak bir mizaca doğru evrilen bir insan profilini oluşturmaktadır (Özdarıcı, 2011: 376-380).

Salahaddin Bekki'nin söylediğine göre, *Maaday-Kara Destanı*'nın başkahramanı Köğüdey-Mergen'in yeraltı dünyasına götürölmüş insanların ruhlarını kurtarmak için çıktığı yolculuk ile Deli Dumrul'un, ölen yahşi yiğidin canını kurtarmak için Azrail'le giriştiği mücadele aynı amaca yönelik olup, Deli Dumrul'un bu davranışı, Erlik tarafından yeraltına kaçırılan insanları kurtarmak için şamanlar tarafından verilen mücadeleye çok yakındır. Şamanlar, birtakım hediyeler ve kurbanlar sunarak Erlik'i memnun edip bazı ruhları onun elinden kurtarabilmektedir (Bekki, 2016: 279).

Bu bakımdan Deli Dumrul'un Şamanik özellikleri daha belirgin olmaktadır. Hatta burada kuru bir derenin üzerine yapılmış köprü motifinin seçilmesi de aslında tesadüf değildir. Bilindiği gibi Şamanistik inanışlarda akarsuların başı, ortası ve sonu ile ağaçların kökü, gövdesi ve dalları; yeraltı, yeryüzü ve gökyüzü olmak üzere dünyanın üç farklı katmanını temsil etmektedir. Deli Dumrul'un kurumuş bir akarsuyun üzerine köprü kurmasının derin mitolojik katmanları da bununla ilgili olmalıdır. Deli Dumrul'un üzerine köprü kurduğu bu kuru çayın da derin mitolojik anlamları olmalıdır. Hatta bu köprü'nün Topkapı Sarayı'ndaki *Oğuzname*'de

altın köprü olarak geçmesinin de farklı sembolik anlamları olmalıdır. Büyük olasılıkla tarihi süreç içerisinde, din değişimine de bağlı olarak, bu derin mitolojik anlamlar unutulmuş, sonrasında sadece adları kalarak anlatıya yansımıştır. Dede Korkut Kitabı'nın yazıya geçirildiği dönemde, yani 15.-16. yüzyıldaki ozanların, binlerce yıl öncesinden gelen önemli bazı Şamanistik sembolik unsurları ve anlamları bildikleri şüphelidir. Çünkü eğer o dönemde bu unsurların anlamları anlatıcılar tarafından iyice biliniyor olsa idi, ozanlar anlatıda bu unsurlara daha fazla yer vererek, onları daha çok önemseyerek, daha ayrıntılı işlerlerdi (Eyüboğlu, 2022: 78).

Birçok araştırmacı Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu'nun Şamanistik ve mitolojik köklerine vurgu yapmıştır. Bu durum bu anlatının Türklerin henüz İslamiyet'e geçmediği bir dönemde ortaya çıktığının bir yansımasıdır. Bu nedenle anlatının kökünün, Türk boylarının birçoğunun İslamiyet'e geçtikleri 10.-11. yüzyıllardan daha önceki bir döneme uzandığı görülmektedir. Dede Korkut'ta önemli bir yere sahip olan Deli Dumrul tipinde en eskisi tarihin derinliklerine uzanan birçok tarihi-destani-efsanevi-mitolojik tabaka bulunmaktadır:

Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu ile Basat Tepegöz'ü Öldürdüğü Boy, Dede Korkut'ta tarihi en eski anlatılardır. Bu iki anlatının kökeni mitolojiktir. Bu iki anlatı mitolojiye ve inanışlara dayanmaktadır, ancak tarihi süreç içerisinde, Türk tarihine paralel olarak, bir destanlaşma ve tarihileşme sürecine girmiş, kısmen tarihi kahramanları da bünyesine katarak, *büyük oranda mitolojik, kısmen destani-tarihi* bir görünüm de kazanmışlardır, ancak bu sonraki dönemlerin bir ürünüdür. Tarihin derinliklerinden gelen bu iki *mit/efsane*, tarihi süreç içerisinde, Kamlardan/Şamanlardan ozanlık geleneğinin ve destan geleneğinin ortaya çıkmasıyla birlikte, bir destanlaşma ve tarihileşme sürecine girmiş, Dede Korkut destan dairesine dahil olmuş, Dede Korkut'un dil ve üslubundan geçmiş, daha sonra da hikâyeleştiği bir sırada tespit edilerek Dede Korkut Kitabı'na yansımıştır (Eyüboğlu, 2022: 71).

Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu'nun, Türk tarihinin, tarihin derinliklerine, binlerce yıl öncesine, yaklaşık olarak M.Ö. 3.- M.Ö. 2. binli yıllara, hatta çok daha eski devirlere uzanan bir alt tabakası vardır. Bu destanın alt tabakasında; Kamlık/Şamanlık, Şamanizm, Kamların/Şamanların kötü ruhlarla mücadelesi yer almaktadır (Eyüboğlu, 2022: 71).

Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu, kökeni binlerce yıl öncesine dayanan eski Türk mitolojisinin ve inanışlarının bir yansımasıdır (Eyüboğlu, 2019: 313-314). V. Diyosegi ile F. A. Satlayev, Altaylılar'ın arasında Kumanlar'dan birinci kam ile yeraltı ruhlarının önderi Ecel Tanrısı Erlik'in arasındaki mücadele ile ilgili bir

efsaneyi kaydetmiştir ki, bu efsaneye göre, başlangıçta üç alemin ortancası olan yeryüzünde yaşayan Erlik, yukarıdaki Ölgen (Ülgen) Tanrı'nın günahkar saydığı ve saymadığı herkesi, insanların hepsini yok etmeye başlayınca, o zaman Birinci (İlk) Kam, Erlik'i ortanca alemde kovmuş, fakat insanlar ölmeye devam edince, bunun üzerine Birinci (İlk) Kam, Erlik'i yok etmeye karar vermiş ve onu yenmiş. Bu efsaneye göre ilk büyük bahşının insanlara ecel getiren Erlik'i yeraltı aleme kovması büyük bir kahramanlıktır ve Ölüm Tanrısı Erlik ile birebir diyalogda bulunabilen tek bahşdır (Aleksyev, 1984: 57'den aktaran İbrayev, 2000: 219). Burada görülen İlk Kam ile Ecel Tanrısı Erlik arasındaki mücadele, Deli Dumrul-Azrail ve Dede Korkut-Azrail arasında da görülmektedir ki, oldukça eski bir tarihten geldiği anlaşılan bu anlatıların Türklerin eski mitoloji ve inanışlarından, Kamlık'tan/Şamanizm'den beri anlatıla geldiği açıktır. Binlerce yıllık eski Türk mitolojisi ve inanışlarının bir yansıması olan ve kökleri binlerce yıl öncesine dayanan Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu'nda, Deli Dumrul'un, ecel meleği Azrail ile olan mücadelesi, aslında eski Türklerin manevi önderi olan Kam'ın/Şaman'ın, Erlik, ölüm meleği, kötü ruhlar ile olan mücadelesi olup, hikâyede Deli Dumrul'un Azrail'e yenilmesi, sonraki dönemde hikâyede İslami unsurların etkisinin bir yansımasıdır (Eyüboğlu, 2019: 314).

Korkut Ata'nın ölümden kaçması efsanesi, Kazak Türkleri'nde ve Türkmenler arasında canlı bir şekilde yaşamasına rağmen, Anadolu-Azerbaycan coğrafyasında yazıya geçirilmiş olan Dede Korkut Kitabı'nda görülmemektedir. Tarihin eski devirlerinden, binlerce yıl öncesinden gelen Kamların/Şamanların ölümle mücadelesi, ölümü uzaklaştırmaya çalışmalarıyla ilgili inanış ve efsaneler, Sümer metinlerine yansdığı gibi, aynı zamanda adı bilinen en eski Kamlardan/Şamanlardan biri olan Korkut Ata'nın adı etrafında daireleşmiş, bunlar Türkmen ve Kazak varyantlarına yansımış, ancak Anadolu-Azerbaycan yöresinde, üst tabakada, ihtimal adının *tuğrul/doğan* kuşuna benzemesinin de etkisiyle, başka bir tarihi kişiye, Selçuklu Devleti'nin kurucusu Tuğrul Bey'e uyarlanmış, onun hatıralarıyla karıştırılmış veya onun adı etrafında daireleşmiş, böylece onun yiğitliğine, mertliğine işaret edilmeye çalışılmıştır. Bu nedenle Dede Korkut Kitabı'nda Deli Dumrul Boyu bulunurken, Korkut Ata'nın ölümden kaçması efsanesi yer almamaktadır. Dede Korkut Hikâyeleri'nin eski Türklerin en parlak dönemlerinin ve eski Türk hükümdar ve alplarının tarihi bir yansıması olduğunu dile getirmiştik (Eyüboğlu, 2019: 315).

Dede Korkut'taki en eski anlatılardan biri olan Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu, binlerce yıllık kadim eski Türk inanışlarının efsaneleşmiş bir yansımasıdır. Eski Türk inanışında, manevi önderler, din adamları, Kamlar/Şamanlar, çeşitli ayinler, törenler, dualar ve hareketlerle kötü ruhları kovmaya çalışırlardı. Dede Korkut'taki Deli Dumrul'un Azrail ile olan mücadelesi de aslında bu Kamların/Şamanların kötü ruhlarla olan mücadelesinin bir yansımasıdır. Eski Türk inanışına göre her yerde ruhlar vardı. Eski Türkler kötü

ruhlarla mücadele konusuna önem vermişlerdir. Hatta bir yabancı ziyaretçi geldiği zaman önce kötü ruhlardan arındırdıkları ve bunu da belli ritüel ve uygulamalarla gerçekleştirdikleri anlaşılmaktadır (Eyüboğlu, 2022: 80). Tarihi kaynaklarda bunların çeşitli örnekleri vardır:

Çu'larda, ok atarak kötü ruhları kovma geleneği olduğu gibi, ok atarak ve ateş yakarak, kötü ruhları kovma töreni 5.-6. yüzyıllarda Çinlilerin T'ie-le ve Kao-ch'e dediği ve yüksek tekerlekli kağnılarla göç eden Türk boylarında da kaydedilmiştir (Esin, 2001, 174-175). 568 yılında, Göktürkler döneminde, Bizans'ta imparator II. Justinus'un Kilikia'lı Zemarkhos'un başkanlığında bir elçilik heyeti Batı Göktürkleri'ni ziyaret etmek amacıyla yola çıkmış, bu heyet Batı Göktürkleri hükümdarı İstemi Yabgu'yu ziyaret etmişti. Burada eski Türklerin kötü ruhları kovmak için yaptıkları bazı ritüel ve uygulamalar görülmektedir:

“Bunlar pagan papazlar, yani ‘mecuslar’dı. Beraberlerinde getirdikleri eşyayı yuktuktan sonra hemen garip okuyup üflemelerine başlamışlardı. Çalidan ateş yakmışlar ve Kök Türk diliyle Bizans’lılarca anlaşılmaç birtakım saçma şeyler homurdanarak, zillerle, trampetlerle dehşetli bir abenk tertibetmişlerdi. Sonra gürültü gittikçe artmış ve nihayet kötü ruhları oradan kovalamak için, yanmakta olan dalları firdolayı gezdirirken çılgınca tepiniş haykırışmağa başlamışlardı. Kök Türklerle Sogdların, hepsinin de şeytanları kovalanmıştı, lâkin bu garip törenden Bizans’lılar da yakalarını kurtaramadılar. Ayrı bir saygı alâmeti olarak Zemarkhos’u Kök Türkler kendileri ateşten geçirdiler” (Ligeti, 1986: 64).

Kötü ruhları kovmak için ateşten geçirmek ritüeli Orta Asya'da oldukça yaygındı. Daha sonraki dönemlerde de bu ritüel çeşitli kaynaklara yansımıştır. Örneğin; 16 Nisan 1245 tarihinde Avrupa'da Lyon'dan Papa IV. İnnocentius tarafından Tatarlara (Moğollar) elçi olarak gönderilen ve 1246'da Batu'yu ziyaret eden Plano de Carpini de bu ritüellere uymuştu:

“Batu'nun karargabına vardıklarında elçilik üyelerini iki ateş arasından geçirdiler. Papazlar her ne kadar buna itiraz ettilerse de sonunda, Tatarlara göre her türlü kötü niyetlerden temizlenmek ve belki beraberlerinde getirmiş oldukları zehirlerin tesirini gidermek maksadiyle yapılan bu garip arzuyu yerine getirmek zorunda kaldılar” (Ligeti, 1986: 94).

Eski Türklerde, Gök-Türklerde ve Orta Asya halkları arasında kötü ruhlarla mücadelenin bir yansıması olarak görülen kötü ruhlardan arındırmak amacıyla ateşin ortasından geçirmek ritüelinin kalıntıları, yaklaşık bin beş yüz yıl sonra, bugün Anadolu'da görülmeye devam etmektedir (Eyüboğlu, 2022: 81). Örneğin; Balıkesir ve Bergama yörelerinde, salgın hastalıklardan korunmak için, evcil hayvanlar sahiplerinin eşliğinde bir ateşin yanından geçirilir. Bu ateş, iki çıplak erkek tarafından iki odun parçasının birbirine sürtülmesiyle yakılmak zorundadır ve aynı ateşle, bu sırada sönen ocak ateşi tekrar tutuşturulur. Benzer bir ritüel, Toroslar bölgesinde, bir atın satın alınması veya bir ahırın yapımında da uygulanır; hayvanlar iki yanında da ateş yakılmış ahır kapısından içeri sürülür (Boratav, 2012: 34). Eski

Türklerde, Gök-Türkler'de görülen kötü ruhlardan arındırmak inanişinin kökleri de binlerce yıl öncesine uzanıyor olsa gerektir.

Türkler arasında kötü ruhlardan arındırmak, korunmak inaniş o kadar yaygındır ki, günümüzde birçok uygulamanın altında da bu inanişin yattığı düşünülebilir. Türkler arasında yaygın olan *nazar* inaniş ve *nazarlıklar*, olumsuz etkilerden, kötü ruhlardan korunmaya yönelik bir inaniştir. Bugün de Anadolu'da halk arasında yaygın olan *kurşun dökme* adeti de olumsuz etkilerden, kötü ruhların olumsuz etkilerinden korunmaya yöneliktir. Hayatı boyunca birçok kişinin doğumunda görev alan bir halk ebesi, binlerce yıl öncesinden gelen kimi halk inanişlerinin ve uygulamalarının tecrübesine sahip, birçok insana birçok konuda yardımcı olmuş türlü halk bilgilerinin taşıyıcısı, bir halk bilgisi olarak rahmetli babaannem Ayşe Demircan (Eyüboğlu) (1923-1999), birçok kimselere ve birçok kez de bana kurşun dökmüştür. Araştırmacılara yardımcı olacağını düşünerek birçok kez şahit olduğum bu kurşun dökme ritüelinin uygulanışından bahsetmek isterim: Önce ocakta küçük bir cezve içerisinde kurşun eritilir. Bu sırada kurşun dökülecek kişi yere çömelir ve başının üzerinde açılan büyük bir örtünün altına girer. Bakır bir kap su, başın üzerine serilen örtünün üzerinde mesafe olacak şekilde tutulur. Eritilen kurşun bu suya dökülür, bu sırada da çeşitli dualar okunur. Daha sonra bu kap bir masanın üzerine konur ve içinde türlü şekiller almış, soğumuş, küçük kurşun taneleri, tıpkı bir kahve falındaki şekillerin yorumlanması gibi, ele alınarak yorumlanır ve sonra atılmak üzere bir kaba konur. Daha sonra bu kapta kalan sudan birkaç yudum kurşun dökülen kişiye içirilir. En sonunda kurşun döken kişi, bu kapta kalan suya birçok kez parmaklarını değdirip çıkarır ve eliyle sudan azar azar çevreye, hatta çiçeklere vb. serper. *Kurşun dökme* ritüelindeki birçok ayrıntı; bakır bir kapta kurşunun dökülmesi, suda farklı şekil alan kurşun taneciklerinin yorumlanması, kapta kalan suyun içilmesi, bu sudan çevreye serilmesi vb. birçok ayrıntı eski Türklerin binlerce yıl öncesinden gelen köklü Kamlık/Şamanizm inanişleriyle ilgilidir.

Dede Korkut'ta, Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu'nda görülen *can yerine can* motifinin izleri gerek Türk tarihinde gerekse de günümüz Türk halklarında görülmektedir:

Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu'nda görülen *can yerine can* motifinin, Altay ve Kazak Türkleri'nden Türkiye-Azeri Türkleri'ne kadar geniş bir coğrafyada görüldüğü ve Orta Asya kökenli bir motif olduğu anlaşılmaktadır (Eyüboğlu, 2019: 314). Dede Korkut'ta, Deli Dumrul'un kendi canı için babasından ve anasından can dilemesinde görülen *can yerine can bulma* şeklindeki ölüm eğretilmesi, Türk tarihinde Hümayun için ölen Babür ile Moğol Ögedey için ölen Tuluy örneklerinde de görülmektedir (Sina, 2004: 230). *Can yerine can* motifi, Osmanlı devrindeki biyografi kaynaklarında da görülebilmektedir. Ganem Dede, ölümcül derecede hasta olan şeyhi İsmail Rusuhi'yi Ankaravi'nin iyileşip Mesnevi şerhini bitirebilmesini

sağlamak amacıyla, ölmek için dua ve niyazda bulunmuş ve akabinde vefatı üzerine şeyhi sıhhat bulmuştur (Tanyıldız, 2012: 49'dan aktaran Pehlivan, 2016: 1148). Kazakistan'da Korkut hakkındaki bir efsanede *can yerine can* motifi görülür. Bu efsaneye göre, Canalgış (Azrail), Korkut'un canını almak istediğinde, Korkut'un kız kardeşi araya girmiş ve Canalgış'a, "*Sen niçin Korkut'a mezar kazıyorsun? O, sana ne yaptı? Korkut'un mezarını kazma; can gerekli diyorsan, benimkini al!*" der." Aynı efsanenin bazı versiyonlarında, "*Korkut'un mezarını kazma*" diyenlerin arasında kırk kız da vardır (Margulan, 1983: 159'dan aktaran İbrayev, 2000b: 222-223). *Ay-Mangus* adlı bir Altay masalında da, tıpkı Deli Dumrul hikâyesinde olduğu gibi *cana can bulma* motifi sık sık geçmektedir. Bu masalda, melek şarkıcıların, masalın kahramanı olan oğlanın canı yerine kendilerini feda etmeleri, onu kurtarmıştır (Ögel, 1993: 324).

Şamanizmde hastaları iyileştirmek için yapılan en önemli törenlerden biri *göçürme* ve *çevirme* denilen törendir. Bu törende Şamanın yeteneğiyle bir hayvan hastanın etrafında dolaştırılıp hastaya musallat olan ruh bu hayvana aktarılır. 16. yüzyılda bu adet Müslüman Çağataylar arasında yaşıyordu ve Baburname'ye göre, Zahirreddin Babur'un çok sevdiği oğlu Hümayun ağır hasta olunca, Babur Şah Hümayun'un etrafında dolaşmış, Hümayun iyileşmiş, Babur ise üç gün sonra ölmüştü. Günümüzde Kazak Türkleri, hastanın etrafında bir hayvanı dolaştırıp kurban ederler ve bu adete *aynalma* (yani *dolaşma*) derler. Kazak-Kırgızlar sevgilerini belirtmek için de "*aynalayın*" derler, yani "*etrafında dolaşayım, döneyim, kurban olayım*" demektir. Baştan çevirip sadaka vermek adeti İstanbul'da, nazar dokunarak hastalanan birinin başından tuz çevirerek ateşe atma adeti de Anadolu'nun çeşitli yerlerinde görülmüştür. Anadolu Oğuzlarında bu adetin biraz İslamleştirilmiş şekli Dede Korkut'ta görülmektedir. Hikâyede Salur Kazan, oğlu Uruz'u tutsaklıktan kurtardıktan sonra kırk evli kul (köle) ile kırk cariye oğlu başına çevirip azat eylemiştir (İnan, 1952: 29-30).

2) Alt Tabaka: İskit/Saka-Hun-Kanlı-Usun Tabakası

Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu'nun antik Grek/Yunan anlatılarıyla olan benzerlikleri bu boyun tarihin derinliklerine uzanan tarihi-destani-efsanevi-mitolojik köklerinin olduğunu göstermektedir. Öncelikle belirtelim ki, Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu'nun antik Grek/Yunan anlatılarıyla olan benzerlikleri İskit/Sakaların Greklerle olan etkileşimi sonucu ortaya çıkmış olabileceği gibi, Mezopotamya'da devlet kuran ve Türk kökenli veya Türklerle akraba olduğu düşünülen Sümer, Kut, Kuz vb. toplulukların, büyük olasılıkla Anadolu üzerinden Greklerle olan etkileşiminin de bir yansıması olabilir. Nitekim anlatılardaki bazı unsurlar, Grek anlatılarının Mezopotamya anlatılarıyla olan benzerlikleri, bu

etkileşimin İskit/Sakalar'dan çok daha önce olmuş olabileceğini de göstermektedir. Biz burada bu etkileşimi *İskit/Saka-Hun-Kanglı-Uşun Tabakası* olarak incelemekle birlikte, bu etkileşim aslında en alt tabaka olan *En Eski Devirler Tabakası*'na da ait olabilir. Bunu göz önünde bulundurmak gerekir. Gelecekte tarihin eski devirleriyle ilgili yeni kaynaklar ortaya çıktıkça ve yeni araştırmalar ve keşifler yapıldıkça, bu tabakaların sınırları çok daha kesin olarak belirlenebilir. Birçok Dede Korkut boyu gibi, Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu'nun da *İskit/Saka-Hun-Kanglı-Uşun* dönemine uzanan bir alt tabakası vardır.

Pertev Naili Boratav'ın belirttiğine göre, Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu'nda, Dumrul'un karısı, kocasına duyduğu aşkı kanıtlamak için onun yerine ölmeyi kabul ederken, bu durum Euripides'in tragedyasında işlenen Alkestis konusu ile benzerdir (Boratav, 2012: 65). Walter Ruben, Euripides'in, Alkestis'in macerasıyla Deli Dumrul hikâyesi arasındaki benzerliği tesbit etmiş, bunları karşılaştırmış, bu konunun Bizanslılar yoluyla Dede Korkut Kitabı'na geçmiş olabileceğini belirtmiştir (Boratav, 1958: 32).

Suad Yakup Baydur'ın dile getirdiğine göre, M.Ö. 5. yüzyılın eski Yunan draması, Evripides'in Alkestis'inin, Dede Korkut'un Deli Dumrul'u ile benzerliği hemen anlaşılmaktadır. Aralarındaki benzerlik, aynı motiflerin kullanılmasına dayanırken, ayrılık ise bu motiflerin işlenişine, kullanılmasına, ağırlık merkezinin kaydırılışına dayanmaktadır. Benzerliğin dayandığı ana motif; kocasının yaşaması için kadının kendi isteğiyle onun yerine ölmeyi kabullenmesi ve yaşlı ana babanın üzerlerine almadıkları bu fedakarlığın ödüllendirilerek genç karı kocanın daha uzun yıllar birlikte yaşamalarıdır. Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu ile Alkestis arasında bazı farklılıklar vardır; Deli Dumrul, karısının evlenmesini, oğullarını öksüz bırakmamasını isterken, Alkestis ise, kocasından bir daha evlenmemesini, çocuklarını üvey ana eline bırakmamasını dileyerek ondan söz almıştır; Deli Dumrul'un iki oğlan çocuğu varken, Admetos ile Alkestis'in bir erkek, bir kız çocuğu vardır; Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu, kahramanın adı olan Deli Dumrul'u taşıyan, erkeğin dövüşlerini ön plana alan, adsız bırakılan kadını ise arka plana atan bir hikâyedir; Evripides'in draması ise, kadının adı olan Alkestis'i taşıyan, ağırlık merkezi kadının fedakarlığı olan bir dramadır. Evripides'in Alkestis'i ile Dede Korkut'un Deli Dumrul'u karşılaştırıldığında, Deli Dumrul'da Allah, Alkestis'te Parkaların ya da Apollon'un karşılığı olurken, kızıl kanatlı Azrail de kara kanatlı Thanatos'un

karşılığı olmaktadır. Deli Dumrul, Admetos ile Herakles'in rollerini yüklenmiştir (Baydur, 1951: 27-28).

Kamal Abdulla'nın belirttiğine göre, Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu, kökleri derinlere uzanan boylardan biridir (Abdulla, 2015: 91). Kamal Abdulla, Yunan mitolojisinde Herakles, Admetos ile Deli Dumrul arasındaki benzerliğe dikkat çekmiştir: Ölüm tanrısı Thanatos, Thessalia kralı Admetos'un canını alacaktı, ancak merhamete gelip ona kendi canı yerine bir akrabasının canını kurban vermesi gerektiği şartını koymuştu. İlk akla gelen ana ve baba olsa da, ikisi de buna razı olmamış, Admetos ondan canını istemese de yalnızca karısı Alkestis kendi hayatını kocasının uğruna vermeye rıza göstermişti. Admetos, karısının üzüntüsünü çekiyordu. Herakles, Admetos'un konuğu iken onun bu sıkıntısını öğrenmiş, bunu kabullenmemiş, ölüm tanrısıyla mücadeleye girerek onu yenmiş ve Alkestis'i kurtarıp kocası Admetos'a geri getirmişti. Kamal Abdulla'ya göre, Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu ile Yunan mitolojisindeki bu anlatıda, olayların özü ve mahiyeti aynı olup, ayrıntıları ve konuyla ilgili eklemeleri göz önünde bulundurmazsak, ölümlü mücadele ve insanın kendi gücüne güvenmesi, hem Oğuz destanında, hem de Yunan destanında aynıdır. Ölümlü yenen; Yunan anlatısında güç iken, Oğuz anlatısında yürek, sevgi ve duygudur. Anlatıda, daha derinde, gizli katta, ölümlü yenebilmenin imkan dahilinde olduğu düşüncesi yatmaktadır. Yunan mitolojisindeki Herakles ile Admetos'un bu işlevini Dede Korkut'ta Deli Dumrul üstlenmiştir. Deli Dumrul, Herakles'i ve Admetos'u birleştiren bir tiptir; O, hem Herakles gibi Azrail'le, Thanatos'la mücadele ederken, hem de Admetos gibi babasına, annesine kendi yerine canlarını vermeyi teklif etmiştir, ancak Admetos, karısının yaptığı bu iyiliği kabul ederken, Deli Dumrul kabul etmeyerek Allah'a her ikisinin, hem kendinin hem de karısının canını alması için yalvarmıştır. Yunan mitolojisinde anne ve babanın akibeti hakkında birşey söylenmezken, Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu'nda ise baba da, anne de cezalandırılmış, karı-koca yerine öbür dünyaya gönderilmiştir (Abdulla, 2015: 28-29, 271-274).

Ayşen Sina'nın kaydettiğine göre, M.Ö. 5. yüzyıl yazarlarından Euripides'in *Alkestis* adlı tragedyası ile Dede Korkut'un *Deli Dumrul'u* arasında çok sayıda benzerlik olduğu gibi, farklılıklar da bulunmaktadır. Benzerlikler aynı motiflerin kullanımına dayanırken, farklılıklar ise söz konusu motiflerin toplumsal yapıya göre ayrı ayrı anlamlar yüklenmesine dayanır. Ana temadaki benzerlik kocalarının yaşaması için kadınların kendi

istekleriyle onların yerine ölmeyi kabul etmeleri iken, en belirgin farklılık ise, aynı motifler işlenirken Euripides'in kadının fedakarlığına ağırlık vermesi, Dede Korkut'un ise erkeğin mücadelelerini ön plana almasıdır. İki eser arasındaki benzerliklerden biri de, her iki efsanede erkek kahramanların iyilik, cömertlik ve karılarına olan derin sevgi gibi duygularla dolu olmalarıdır. Admetos, karısının kendi yerine ölmesini istemez ve bu fedakarlıktan vazgeçmesini ister. Deli Dumrul da karısına sadece durumu anlatmıştır ve kendi yerine ölmesini asla istememiştir. Deli Dumrul ile Alkestis efsanelerinden, sonuç olarak, evrende kutsal bir düzen olduğu anlaşılır. İnsanlar aşırı kibir ve küstahlık sonucu günah işleyince, Tanrılar/Tanrı tarafından cezalandırılırlar, kutsal adalet ve düzen bunların karşılığını verecektir. Bunun için kutsal, tanrısal düzene inanmak gerekir. Bunlardan anlaşılıyor ki, evrensel bir konu, geçtiği toplum ya da çağa bağlı kalmaksızın, güncelliğini yitirmeden yaşamaya devam etmektedir (Sina, 2004: 225-233).

Ali Öztürk'e göre, Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu'nda görülen Azrail'in can alması ve erkeğinin yerine karısının kendini feda etmesi, ana ve babanın canlarını vermemeleri hali M.Ö. 4. ve M.Ö. 3. yüzyıllarda Yunan tiyatro eserlerine konu olmuştu (Öztürk, 2012: 258).

Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu ile Grek destanı *Alkestis* arasında bir ilişki vardır. Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu'ndaki Deli Dumrul ile Grek destanı *Alkestis*'teki Herakles ve Admetos benzeşmektedir.

İskitler ile antik Grekler (Yunanlılar) arasında yakın bir etkileşim olduğu anlaşılmaktadır. Hatta bu İskit-Yunan etkileşime dair bir örnek de verebiliriz: Herodotos (M.Ö. 490-M.Ö. 425'e doğru)'un *Taribi*'nde anlattığına göre, İskit hükümdarı Skyles'in annesi Yunanlı, babası İskitli idi. İskit hükümdarı Skyles, küçükken annesinden Yunan dili ve edebiyatı eğitimi almış ve Yunan kültürüne hayranmış. Hatta ordusuyla birlikte Borysthenes kenti yakınlarına gittiğinde, ordusunu dışarıda bırakır, kendisi kentin içine girer ve Yunan giysileri giyip kentin içinde dolanır ve onlar gibi yaşar ve yaklaşık bir ay veya daha fazla orada kalmış. Yunan tanrılarına onların geleneklerine göre ibadet edermiş. Sonra yine eski giysilerini giyer ve topraklarına geri dönermiş. Bu Yunan kentinde kendisine büyük bir ev yaptırmış ve Yunanlı bir kadınla evlenmiş. İskit hükümdarı Skyles, Yunanlıların çılgınlığın ve şarabın tanrısı Dionysos'a ibadet ediyormuş ve onun ritüellerini gerçekleştiriyormuş, ancak insanlara çılgınlıklar yaptıran bu tanrıyı ve ritüellerini kabu etmeyen İskitler, Dionysos'un ritüellerini

uyguladığını öğrenince ona karşı ayaklanmışlar. Sonunda İskitler'de Oktamasades başa geçmiş ve Skyles'i başını kestirerek öldürmüştü (Çeşmeli, 2016: 27). Böylece antik devirlerde İskitler ile Grekler (Yunanlılar) arasında yakın bir etkileşim olduğu daha iyi anlaşılmaktadır. Üstelik bir İskit hükümdarının bir Grek (Yunanlı) ile evlenerek ondan olan bir oğlunun tahta geçmesi, benzerleri daha sonra Hun (Hsiungnu), Göktürk ve sonraki Türk devletlerinde de görülen diğer ülke ve milletlerle yapılan evlilik ittifaklarını akla getirmektedir. Bütün bunlar eski devirlerde İskitler ile Grekler (Yunanlılar) arasında anlatıların, türlü mit, efsane ve destanların nasıl yayılmış olduğunun da daha iyi anlaşılmasını sağlamaktadır.

İskitler'in bir grubu *Daba* adını taşıyordu: B. G. Niebuhr, K. Neumann, A. D. Mordtmann, H. Kiepert, O. Franke, E. H. Minns, G. W. B. Huntingfor gibi çok sayıda batılı araştırmacı İskit-Sakaların Türk-Moğol olduğunu kabul ederken; Zeki Veki Togan, Emel Esin, Taner Tarhan, Yılmaz Öztuna, Salim Koca, Abdülhaluk Çay, İlhami Durmuş, Ahmet Bican Ercilasun gibi Türk araştırmacılar da İskit-Sakaların Türk olduğunu kabul etmişlerdir (Ercilasun, 2004: 43-44). M.Ö. 7-M.Ö. 5. yüzyıllar arasında, Sir Derya nehrinin ötesinde ve Isık göl civarında yaşayan halklar Yunan kaynaklarınca *Saka* olarak adlandırılmaktaydı (Ögel, 1984: 4). Pers kaynaklarından Xerxes Kitabesi'nde; *Daba*, *Saka haumavarga*, *Saka tigrakhauda* ve *Skudra* adları geçmektedir. Strabon (M.Ö. 63-M.S. 24)'a göre, Hazar Denizi civarında hüküm süren İskitler daha çok Dahalar'dı (Durmuş, 2017: 43, 50). Zeki Velidi Togan, antik dönem Grek yazarlarının eserlerinde geçen kabile adlarının pek çoğunun Türk uruğ adlarından oluştuğunu söyleyerek buradaki *Dabae* (*Dae*) adını *Adağ*, *Aday* ile eşleştirmiştir (Togan, 1981: 40-41). Biz Strabon (M.Ö. 63-M.S. 24)'da geçen *Daba* adının aynı zamanda Dede Korkut'taki Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu'nun alt tabakası ile ilgili olduğunu belirtmiştik (Eyüboğlu, 2019: 329).

İran'ın Zerdüşt dininin kitabı olan *Avesta*'da Turan hakkında bilgiler vardır. Kitabın birçok yerinde İran-Turan savaşlarından bahsedilmektedir. *Avesta*'nın Yasna 46.12'de *Tur* olarak geçen kavim adı birçok yerde *Tura* olarak geçmektedir. Yasht. 13 (Fravardin Yasht 143)'de, *Airya*, *Sairima*, *Saini*, *Tura* ve *Daba* adındaki topluluklardan söz edilmektedir. Yasef oğulları, Markwart'a göre Tura kavmi, Herodot'ta geçen Massagetlerle aynı halktır (Markwart, 1938: 8 ve Frye, 1966: 62'den aktaran Bahar, 1994: 241). Burada birçok İskit-Saka topluluklarının adı görülmektedir. *Daba* ve *Tura*, İskit-Saka topluluklarıdır. Buradaki *Daba* adı Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu'nun alt tabakası ile ilgili olduğu gibi, buradaki *Tura* adı da Kanlı Koca Oğlu Kan Turalı Boyu'nun alt tabakası ile ilgilidir. Böylece eski Türklerin binlerce yıllık tarihinin destani bir yansıması olan Dede Korkut Hikâyeleri'nin Milattan Önceki Türk kavimlerine dayanan alt tabakası da daha belirgin bir şekilde ortaya çıkmaktadır.

Selçuklu Devleti'nin kurucularının atası, bu devlete adını veren Selçuk'un babasının adı *Dukak*'di. Oğuz Türklerinin kumandanı olan Dukak'a *demir yaylı* lakabı verilmişti; cesurluğu, devlet işlerindeki yeteneği ile tanınmıştı (Köymen, 2016: 6-7). Zeki Velidi Togan'a göre, Oğuzlar'ın *Dubar* boyu, diğer bir adıyla *Düğer*'ler, Karakıpçaklarla birlikte Musul civarında yerleşmişlerdi ve Timur zamanında Re'sülayn taraflarına kadar yayılmışlardı. Eski Tuharlardan geldiği düşünölmektedir (Gökyay, 1973: CXIII). Sergey Pavlovich Tolstov'a göre, kadim *Sakai* boylarından *Angossoi* ve *Tobar* veya *Dukeres*'in adları Türklerden Oğuzlar ile *Düker* (*Düğer*)'lere geçmiştir (Esin, 1978: 27). Karakoyunluları oluşturan oymaklar arasında, Bayburt ve Erzurum çevresinde yaşayan *Dubarlı* (*Tokarlı*) boyu da vardı (Sümer, 2001: 434). Bilindiği gibi Dede Korkut'un üst tarihi tabakasında Akkoyunlu etkisi vardır. Burada belirtelim ki, Oğuzların Duharlı boyu Akkoyunluların hatırasında önemli bir yere sahiptir: 15. yüzyılın ikinci yarısında Akkoyunlu ravilerine dayanılarak yazılmış, resmi Akkoyunlu tarihi *Kitab-ı Diyarbekriyye*'ye göre, Duharlı boybeyisi Yusuf Beg, Trabzon Rum ordusu tarafından yenilip öldürölmüş, boy ve çoluk çocuğu tutsak edilmiş, bunun üzerine Kutlu Beg Trabzon tekfurunun üzerine yürüyerek onu bozguna uğratarıp, Duharlılar'ı kurtarmış ve tekfurun kızını tutsak etmişti (Sümer, 1959: 399). Günümüzde *Duba Türkleri* olarak bilinen bir Türk boyu da vardır (Eyüboğlu, 2019: 329). Büyük olasılıkla, İskit/Sakaların bir kolu olan *Duba*, Oğuzlar'ın *Dubar* boyu, Karakoyunluların *Dubarlı* boyu, günümüzdeki *Duba Türkleri* arasında tarihin eski devirlerine dayanan bir bağlantı olabilir ve bunlar aynı kavmin tarihi süreç içerisindeki devamlılığının bir yansıması olabilir. Tarihte büyük, güçlü devlet kuran boyların, hanedanların veya onlarla akraba toplulukların adlarının binlerce yıllık bir devamlılığının örnekleri çoktur. İlk defa Milattan Önceki Çin kaynaklarında adı geçen *Kırgızlar* bugün de aynı adı taşımaktadır; *Hunlar* Milattan Önce büyük bir devlet kurmuştur ki, *Kun* adı sonraki dönemlere ait birçok tarihi kaynaklarda geçmiştir; Milattan Önce devlet kuran *Sakaların*, *Kanglıların*, *Usunların/Vusunların* adı, tarihin neredeyse tüm dönemlerinde, hatta bugün bile Kazak, Kırgız gibi Türk halklarının arasında yaşamaya devam etmektedir. Bu konuda bazı örnekler verelim:

Günümüzde Rusya'ya bağlı Saha Cumhuriyeti'nde, diğer bir adıyla Yakutistan'da yaşayan *Saha* ya da *Saka* Türkleri, ana kitleden erken dönemde ayrıldıkları için Yaka Türkleri olarak da anılmaktadır (Taşağıl, 2017: 62-63). Yakutlar'dan, özellikle Lena vadilerinde yaşayanlar kendilerini Uranhay *Sakaları* (Orman *Sakaları*) olarak adlandırmaktadır (Durmuş, 2017: 87). Kırgızlar'ın *Sak* boyları Tanrı Dağ, Isık Göl, Son Köl bölgelerinde yerleşmişti ve günümüzde Kırgızlar arasında yer alan *Sak*'lar, çeşitli Kırgız boyları arasında yaşamaya devam etmektedir. Özellikle Buğu, Sar bağış, Solto, Saruu, Kuşçu, Basız, Cedigerler gibi kollar içerisinde yer almaktadırlar (Omorov, 2008: 52). *Kanglılar*, Kazak Ulu Cüzü'nü oluşturan boylardan

biridir. Kazak, Özbek ve Kırgız Türkleri arasındaki pek çok boy *Kanglı*larla ilgilidir (Yorulmaz, 2012: 15). Kırgız Secerelerine göre, Üç Kol'dan biri olan İçkilik (Merkez) Uruk içerisinde büyük bir kol *Kandı* (*Kanglı*, *Kanlı*) adını taşımaktadır. Bu kolun ise alt dalları şunlardır: Kara *Kandı*, Sarı *Kandı*, Umam *Kandı*, Çon Aka, Oroktamga, Üç-Ok, Karanayman, Alaşan, Türkmen, Uygur, Şaran (Omorov, 2008: 62). *Kanlı/Kanglı*, Buhara ile Talas arasında günümüz Özbekistan'ında da halen var olan Türk boyudur (Hazar, 2008: 28). *Usun*ların Batı Tanrı Dağları'nda bulunan torunları günümüzde dahi kendilerini Kırgız olarak adlandırmaktadır. Günümüzde Kazak Türkleri'nde, Büyük orda bünyesinde muhtemelen *Usun* boyunun bakiyeleri olan Sarı-*Uysun* kabilesi bulunmaktadır (Aristov, 2014: 34, 43-44). Eski *Usun* kabilesi Orta Asya'da meydana gelen etnogenezi süreci sonunda Özbek halkının bileşimine sinmiş olup, 92 Özbek boyundan biri olan *Uysunlar* eski Türk kavmi olan *Usun*ların evlatlarıdır (Oh ve Joreyev, 2011: 152).

Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu'nun kökleri oldukça eskiye, tarihin en eski devirlerine, M.Ö. 3.-M.Ö. 2. binli yıllara, hatta çok daha eski devirlere uzanmakta olup, bu kahramanın babasının adı her dönemde anlatıların dilden dile, kuşaktan kuşağa aktarılması sırasında benzer kavim adlarıyla ilişkilendirilmiş, bu nedenle de kısmen değişikliklere uğramıştır. Bu bakımdan adı sadece Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu'nda geçen Duha Koca'nın, en üst tabakasında Karakoyunlu boylarından Duharlılar'ın; onun bir alt tabakasında Selçuklu Devleti'nin isim babası Selçuk Bey'in atası Dukak'ın; alt tabakasında İskit-Sakaların ve en alt tabakasında ise Sümerler'in çağdaşı olan Orta Asya'daki Türklerin atalarının hatıraları yer almaktadır. Böylece aynı hikâye, tarihin çeşitli dönemlerinde benzer unsurlardan etkilenerek gelişimine devam etmiş ve 15.-16. yüzyıllarda bir varyantı Dede Korkut Kitabı'nda Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu olarak yazıya geçirilmiştir (Eyüboğlu, 2019: 329).

3) Alt Tabaka: Göktürk-Türgiş Tabakası

Birçok Dede Korkut boyu gibi, Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu'nun da Göktürk-Türgiş dönemine uzanan bir alt tabakası vardır.

Vasiliy Vladimiroviç Barthold (Barthold, 2004: 39), Fuad Köprülü (Köprülü, 1976: 13-14), Bahaeddin Ögel (Ögel, 1971: 57, 68), Faruk Sümer (Sümer, 1972: X, 24-25; Sümer, 2007: 325), Ahmet Bican Ercilasun (Ercilasun, 2002: 32; Ercilasun, 2015: 17), Ahmet Taşağıl (Taşağıl, 2013: 42; Taşağıl, 2015: 24-29), Hüseyin Salman (Salman, 1998: 85-86; Salman, 2002: 412-420) gibi önde gelen araştırmacılar ve daha çok sayıda araştırmacı, Batı

Göktürkleri'ni oluşturan *On-Oklar/Türgişler*'in, *Sir Derya Oğuzları*'nın ataları olduğu konusunda görüş birliği içerisindedirler. Nitekim biz de aynı görüşte olduğumuzu belirtmiştik (Eyüboğlu, 2019: 103).

Orta Asya'da kuzey istikametinde Sir Derya (Seyhun) boyunca göç eden *on kabile* (On-Ok), 8. yüzyıldan 11. yüzyıla kadar üç asır boyunca nüfus bakımından çoğalmış ve önce 11. yüzyılda 22 boy, daha sonra 14. yüzyılda 24 boya ulaşmıştır. Yazıtların ve Çin kaynaklarının *On-Okları* böylece 24 *Oğuz* boyu olarak ortaya çıkmıştır (Salman, 2002: 412-420). Batı Gök-Türk ülkesinde, yani Kırgızistan ve Kazakistan topraklarında 634'ten sonra *On Ok* organizasyonu ve boy gruplaşması ortaya çıkmış, bu organizasyon daha sonra *Türgiş* adını almış ve *Oğuzların* alt yapısını oluşturmuş, 766'dan sonra ise *Batı Oğuzları* diye tanınmıştır. Bunlar Selçuklu ve Osmanlı Devletlerini kuran *Oğuz Türkleri*'dir (Taşağıl, 2013: 42). Selçuklu ve Osmanlı devletlerini kurmuş olan, bugün Türkiye, Azerbaycan, Türkmenistan ve Balkan Türklerinin ve Kazak, Özbek, Kırgız, Karakalpak boyları içerisinde yer alan *Oğuz* topluluklarının ataları olan *Sir Derya Oğuz Yabgu Devleti*, kısaca *Sir Derya Oğuzları*, *Batı Gök-Türk* ve *Türgişlerin* devamıdır. Bu nedenle *Oğuzların* destani hatıraları olan Dede Korkut Hikâyeleri'nin tarihini, *Batı Göktürklerinde-Türgişlerde* ve onların ataları olan *İskit/Saka*, *Hun*, *Kanglı/Kangar*, *Usun/Vusun*, *Batı Hunları* arasında aramak gereklidir (Eyüboğlu, 2019: 106-107).

Gerek Gök-Türk tarihi, gerekse de Oğuz tarihi konusunda önemli çalışmalar yapmış araştırmacılar, *Oğuzlar*'ın yüzyıllardır batıda *Sir Derya-Tanrı Dağları-Altaylar* bölgesinde yaşayan ve *Batı Göktürkleri*'ni oluşturan *On-Oklar*'dan geldiği konusunda görüş birliği içerisindedir. *Türgişler*'i ve öncesinde *Batı Göktürkleri*'ni oluşturan *On-Ok* Türkleri ise, tarihin en eski zamanlarından beri bu bölgede yaşamakta olan *İskit/Saka*, *Hun*, *Kanglı/Kangar*, *Usun/Vusun*, *Batı Hunları* gibi Türk topluluklarının birleşmesiyle oluşmuş, tarihi süreç içerisinde doğu Türklerinden yeni katılımlar da olmuş, Göktürkler döneminde *On-Ok/On kabile* ve *Türgişler* döneminde *Sarı Türgiş/Kara Türgiş* adlarıyla tanınmış, daha sonra ise yine doğu Türklerinden de katılımlar olmuş, böylece tarihi süreç içerisinde bütün bu boylar *Oğuz* kabile federasyonu olarak birleşmiş, kaynaşmış ve *Sir Derya Oğuz Yabgu Devleti*'ni oluşturmuştur. Dede Korkut'taki Dirse Han oğlu Boğaç Han, Kanlı Koca oğlu Kan Turalı, Kazılık Koca oğlu Yigenek, Uşun Koca oğlu Segrek, hep bu tarihi dönemlerin ve kaynaşmaların bir yansımasıdır. *On-oklar/Türgişler*'in *Sarı ve Kara Türgişler* olarak adlandırılan beşer boydan oluşan ikili yapılanması Dede Korkut'a *İç Oğuz* ve *Dış Oğuz* olarak yansımıştır. *On-Oklar/Türgişler*, ilerleyen dönemlerde Doğu Türkleri'nden de gelen katılımlarla birlikte *Sir Derya Oğuz Yabgu Devleti*'ni ve 24 *Oğuz* boyunu oluşturmuşlardır. Dede Korkut'un tarihini tam olarak

değerlendirebilmek için *İskit/Saka-Hun-Kanglı/Kangar-Uzun-Batı Hunları'ndan Batı Göktürkleri'ne-Türgişler'e, Türgişler'den Oğuzlar'a* giden süreci anlamak önemlidir (Eyüboğlu, 2019: 102-103).

Ahmet Bican Ercilasun, birçok değerli çalışmasında Salur Kazan'ın tarihi kişiliğini Türgiş hükümdarı Su-lu Kağan (716-738) olarak tespit etmişti (Ercilasun, 2000: 158; Ercilasun, 2002: 33; Ercilasun, 2004: 126). Biz de Ahmet Bican Ercilasun'un bu önemli tespitlerine katılmış ve bazı eklemelerde bulunmuştuk (Eyüboğlu, 2019: 426-445). Dede Korkut'ta önemli bir yere sahip olan, destanın başkahramanı Salur Kazan/Kazan tipinde en eskisi tarihin derinliklerine uzanan birçok tarihi-destani-efsanevi-mitolojik tabaka bulunmaktadır. Dede Korkut'taki Salur Kazan/Kazan tipinin önemli bir tarihi tabakasının Kara Türgiş Devleti'nin kurucu hükümdarı Su-lu Kağan (716-738) ile ilgili olduğunu tespit etmiştik (Eyüboğlu, 2019: 444-445). Dede Korkut'ta önemli bir yere sahip olan, destandaki en üst yönetici olan Bayındır Han tipinde birçok tarihi-destani-efsanevi-mitolojik tabaka bulunmaktadır. Dede Korkut'taki Bayındır Han tipinin önemli bir tarihi tabakasının 2. (Doğu) Gök-Türk Devleti hükümdarı Bilge Kağan (716-734) ile ilgili olduğunu tespit etmiştik (Eyüboğlu, 2019: 273). Dede Korkut'un önemli bir tarihi tabakasının Göktürk-Türgiş dönemiyle ilgili olduğu anlaşılmaktadır. Özellikle Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu'nun sonunda Dede Korkut'un ortaya çıkararak boy boylayıp soy soylaması bu tabakayla ilgili görünmektedir. Büyük olasılıkla Dede Korkut bir ozan olarak Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu'na bu tabakada dahil olmuştur. Ayrıca Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu'ndaki eski Türk yaşamına ait bazı unsurlar bu tabakayla da ilgili olabilir.

4) Alt Tabaka: Oğuz Tabakası

Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu'nun bir alt tabakası Oğuz dönemiyle ilgilidir. Destanın Oğuz tabakasında; Oğuz etnikleşmesi gerçekleşmiş, Oğuz Eli, Oğuzlar vb. unsurlar yaygınlık kazanmış, destanın bu varyantı Oğuzlar arasında yayılmış ve bu destan bir Oğuz destanı haline gelmiştir.

Viktor Maksimoviç Jirmunskiy, Deli Dumrul'un Azrail ile yaptığı mücadelenin, Digenis Akrit'e dair Bizans efsanevi hikâyelerinin benzerliğine dikkat çekmiştir. Jirmunskiy'e göre, 10. yüzyılda ortaya çıkan Digenis'e ait menkıbeler, Anadolu ve Güney Kafkasya'nın farklı dil konuşan halkı arasında çok yaygındır. Domrul'un Anadolu ile ilgili olan münasebetleri, onun, Oğuz destanlarına, Yakın Doğu tarih devresinde dahil olduğunu

söylemek için bir delil teşkil etmektedir. Viktor Maksimoviç Jirmunskiy ayrıca, Kan Turalı Boyu'nun ilgili bulunduğu Trabzon'un Digenis menkıbesinin de yayılma merkezi olduğuna dikkat çekmiştir (Jirmunskiy, 1961: 616-617).

Yine Viktor Maksimoviç Jirmunskiy'e göre, Yazıcıoğlu Ali'nin *Kitab-ı Selçuk*'unda adı geçen Tokuş Koca'nın oğlu Tuğrul Sultan, Dede Korkut'taki Deli Dumrul'dur ve Selçukluların temelini atan kahramanlardan biridir (Jirmunskiy, 1997: 80). Jirmunskiy'e göre, Tuğrul adının Dede Korkut Kitabı'ndaki Dumrul'un yerini alması, ilk Selçuklu sultanlarından birinin adının halk arasında yaşaması nedeniyle olmuştur (Gökyay, 1973: CLVII). Viktor Maksimoviç Jirmunskiy'in bu tespitleri değerlidir. Özellikle Tuğrul adının Dumrul'un yerini almasının ilk Selçuklu sultanlarından Tuğrul Bey ile ilişkilendirilmesi, anlatının tarihi üst tabakası ile ilgili olup, aslında anlatıyı Orta Asya ile de ilişkilendirmektedir. Çünkü Selçuklu Devleti'nin kurucuları Tuğrul Bey ve Çağrı Bey, Orta Asya'da yaşamışlardır, Selçuklu Devleti de Orta Asya'da kurulmuş bir Türk devletidir.

Orhan Şaik Gökyay'ın eserinde kaydettiğine göre, Deli Dumrul Hikâyesi, Dede Korkut Kitabı'ndaki mitolojik karakter taşıyan iki hikâyeden biridir. Bunlarda Hanlar Hanı Bayındır Han ve Alplar başı Salur Kazan'dan söz edilmemiştir. Menşei bakımından bu hikâye, Kanturalı hikâyesiyle birlikte, daha sonraki zamanların ürünüdür, sadece dış şekilleri bakımından "*Oğuzlar zamanı*"na ait destanlara katılmışlardır (Gökyay, 1973: CLVII).

Avelbek Konıratbayev'in çalışmasında dediğine göre, Dumrul'un adı, Kazak Türklerinde, Dospambet jıravın şiirinde Dombavıl olarak geçmekte olup, mezarı Jezkazgan'da bulunmaktadır. Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu'ndaki olaylar Sirderya bölgesinde meydana gelmiştir. Dumrul kavmi, bu dönemde Türkmenler arasında yaşıyorlardı ve onlara *Karadümüür* deniliyordu. Kazaklardaki Kişi Jüz (Küçük Yüz)'ün Şömen kolunda *Karatamır* denilen bir boy vardır (Konıratbayev, 2000: 158-159).

Muammer Kemaloğlu'nun eserinde yazdığına göre, Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu'nun giriş bölümündeki anlatımlardan, kuruluş devri Selçuklular tarihine çok hakim olduğü görülen müellifin, Korkut Ata'nın yaşamış olduğü dönemi anlattığı Dirse Han Oğlu Boğaç Han Boyu'ndan sonra, Arslan Yabgu'ya bağlı olup, tutsaklığı sonrasında ondan umutlarını kestikleri gibi Çağrı ve Tuğrul beylerin emri altına da girmek istemeyen Yabgulu Oğuzlarının (Balhan/Irak Türkmenlerinin), Horasan'a geçmek için geldikleri *Ceyhun (Amu Derya)* üzerinde (muh. Amul, bugünkü Türkmenabat'da) yerleşik bir İpek Yolu Köprüsü başında, bölük bölük obalar halinde bekleşmelerini de destanlaştırdığı görülmektedir. Bu

destana konu yapılan tarihi olayın oluşum zamanının, Arslan b. Selçuk'a bağlı Yabgulu Oğuzlarının Horasan'a göçlerinin gerçekleştiği 1025 yılına karşılık geldiği, tarihi kimlikleri belirlenen destan kahramanlarının içerisinde buldukları *Oğuz-eli* (*Oğuz*)'nin ise anılan grubun bu göçe kadar yerleşik olarak kaldıkları, *Nur-ata* olduğu anlaşılmaktadır. Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu, Yabgulu Oğuzlarının Horasan'a geçme istekleri üzerine, aynı zamanda Horasan Hacibliği görevini de yürütmesinden dolayı Hacib Arslan adıyla da tanınmakta olan Tus Valisi Arslan Cazib'in uygulanmasını istediği, ancak Sultan Mahmud'un acımasızca bularak reddettiği, akıllamaz gaddarlıktaki fikrinin konu teşkil ettiği bir destandır. Muammer Kemaloğlu, Deli Dumrul'un tarihi kimliğini Arslan Cazib olarak tespit etmiştir (Kemaloğlu, 2019: 38-43, 119).

Deli Dumrul'un babası *Duha Koca*'nın, Selçuklu Devleti'nin atası Selçuk/Selçuk Bey'in babasının adı *Dukak*'dan gelmiş olabileceği dile getirilmiştir (Kitab-ı Dede Korkut, Bakü 1988: 262'den aktaran Amanoğlu, 1999: 54).

Selçuklu Devleti'nin kurucularının atası, bu devlete adını veren Selçuk'un babasının adı *Dukak*'dı. Oğuz Türklerinin kumandanı olan *Dukak*'a *demir yaylı* lakabı verilmişti; cesurluğu, devlet işlerindeki yeteneği ile tanınmıştı; Oğuz Yabgu Devleti'nin hükümdarı, yani Oğuz yabgusu önemli devlet işlerini ona danışmadan halletmezdi. 10. yüzyılın başında doğan Selçuk, 17-18 yaşına geldiğinde, babası *Dukak* ölmüştü. *Dukak*'ın ölümünden sonra oğlu Selçuk, Oğuz Devleti'nin Subaşı'sı, yani ordu kumandanı olmuştu. Selçuk ile hükümdarın arası açılınca, Hükümdarın kendisini ortadan kaldırmak istediğini öğrenen Selçuk ve yanındakiler, 935-940 yılı dolaylarında, güneydeki Cend'e göç etmişlerdi. Cend, İslam ülkeleri ile bir sınır bölgesiydi. Selçuk, Oğuz Devleti ile siyasi ilişkilerini kesmiş, onlarla savaşmaya başlamıştı. Selçuk, dört oğlundan biri olan Mikail'in yetim kalan oğulları Tuğrul Bey ve Çağrı Bey'e özel bir özen gösteriyor, onları ileride lider olacak şekilde yetiştiriyordu. Selçuk, 1007 yılı dolaylarında ölmüştü. 1040 yılında, Selçuklular ile Gazneliler arasında meydana gelen Dandanakan Savaşı'nı kazanan Selçuklular, Selçuklu Devleti'ni kurmuşlardı. Selçuklu Devleti'nin başında, tahta oturmak ve devleti temsil haklarına sahip olan Tuğrul Bey bulunuyordu (Köymen, 2016: 6-21, 29-34, 336, 355).

Deli Dumrul, çok eski, arkaik bir tiptir; Deli Dumrul, Tepegöz ile birlikte, Dede Korkut Hikâyeleri içerisindeki en eski iki hikâyeden biridir ve tarihi binlerce yıl öncesine, eski Türk kültür çevrelerine, hatta çok daha eskiye uzanmaktadır. Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu'nun kökleri, tarihin en eski devirlerine, M.Ö. 3.-M.Ö. 2. binli yıllara, hatta çok daha eski

devirlere uzanmaktadır. Dede Korkut Hikâyeleri'nin, Türk tarihinin çeşitli dönemlerine ait, Türk boy ve devletlerinin kuruluş, yükseliş ve yıkılışlarını yansıtan hikâyeler olduğunu belirtmiştik. Bu bakımdan gerek basit kurgusu ve çok işlenmiş yapısı ile, gerekse de konusu ile tarihin derinliklerinden, binlerce yıl öncesinden gelen bir anlatı olan Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu, kökeni binlerce yıl öncesinden gelen kamlık/şamanlık dünya görüşü ve inanışları ile ilgili olmakla birlikte, hikâyenin üst tabakasında Selçuklu Devleti'nin Tuğrul Bey ve Çağrı Bey tarafından kuruluşunun, Tuğrul Bey'in Selçuklu Devleti hükümdarı olmasının, aynı zamanda Türklerin Müslümanlaşmasının destani-hikâyevi bir yansıması yer almaktadır, ancak, hikâyenin üst tabakası zamanla Tuğrul Bey'e uyarlanmakla, onun hatırasıyla karışmakla birlikte, bu uyarlama ve karışma oldukça zayıf kalmıştır. Duha (Duka) Koca adında Selçuklu Devleti'nin atası Selçuk'un babası Dukak'ın, Dumrul (Toğrul) adında ise Selçuklu Devleti'nin kurucusu Tuğrul Bey'in hatırası bulunmaktadır. Aslında hikâyenin alt tabakasındaki en eski adlarda bu adlara yakın olmalıdır ki, ihtimal, Sümer metinlerindeki adların (Dumuzi vb.) benzerleridir. Aynı durum kahramanın babasının adı için de geçerlidir. Tarihin farklı dönemlerinde, kahramanın adı ve babasının adında bazı değişimler olmuş, bu adlar tarihi döneme göre kısmen değişerek varyantlaşmışlardır. Örneğin, tarihin farklı dönemlerinde, baba adı, Tohar, Dukak, Duha vb.; kahramanın adı, Dumuzi, Dumrul, Toğrul vb. şekillerde değişikliklere uğramış olabilir (Eyüboğlu, 2019: 316).

Her dönemde Deli Dumrul anlatısını dinleyenler, kahramanın ve babasının adını, kendilerinden birkaç asır önce yaşamış ve adlarını iyi bildikleri tarihi kişi veya kavimlerin adlarıyla ilişkilendirmişlerdir. Bu durum destanların karakteristik bir özelliğidir. Bu nedenle destanlarda birçok tabaka bulunmaktadır. Dede Korkut Kitabı'nın yazıya geçirildiği 15.-16. yüzyıla gelindiğinde ise kahramanın hatırası, birkaç asır önce yaşamış Tuğrul Bey/Tuğrul Sultan ile ilişkilendirilmiştir. Tuğrul Bey'in, bağılı olduğu devletten ayrılarak bağımsızlığını ilan etmiş bir devlet kurucusu olduğunu düşündüğümüzde, destanda Dumrul'un yanındaki Oğuz topluluğu ile kendi hükümlerliğini kurması arasında bir yakınlık vardır. Selçuklular, başkenti Sir Derya kıyılarında bulunan Yenikent olan Oğuz Yabgu Devleti'nden ayrılarak, ırmağın öteki tarafına geçerek, Cend'e yerleşerek bağımsız hareket etmeye başlamışlardı ki, bu durum destana, Dumrul'un ırmağın üzerinde köprü kurarak kendi hakimiyetini ilan etmesi şeklinde yansımıştır. Hikâyede Deli Dumrul, ününün Rum (Anadolu)'a, Şam (Suriye)'a yayılmasını istemektedir ki, bu coğrafya, Orta Asya'da ortaya çıkan Selçukluların, Tuğrul

ve Çağrı Bey'in zaferleri sonrası yayılmaya başladığı Selçuklu fetihlerinin coğrafyasıdır, ancak belirtmek gerekir ki, hikâyedeki bu üst tabaka oldukça ince olup neredeyse sadece bunlardan ibarettir (Eyüboğlu, 2019: 316-317).

5) Alt Tabaka: Diğer Değerlendirmeler

Bazı tarihi kaynaklarda *Deli Dumrul* hakkında bilgiler vardır. Topkapı Sarayı'ndaki Oğuzname'de, Tuğrul Sultan'a (veya Deli Dumrul'a) şöyle alkış edilmektedir: "*Selim oğlu Karaman'ı sevüp, Tanrı yaradan, ulu sultan budağı, altın köprü yapan, Azrayil'le savaş kılan, salkum salkum don giyen, sakar atın oynadan, Tokuş Koca oğlu Tuğrul Sultan*" (Ögel, 1994: 125).

Ettore Rossi, Doğu-Anadolu'daki Türkmenler, Kafkaslılar ve Azerbaycanlılar arasında, bu epik-şövalyevi temlerin işlenmesinin daha eski bir zamanda başlamasının gerektiğini belirtmiş, bazı temlerin, mesela Tepegöz Hikâyesi'nin 13. yüzyılda bilindiğine, bu hikâye ve Deli Dumrul'un çok göze batan arkaik karakterler taşıdığına işaret etmiş, hikâyelerden bir kısmının daha eski devirlere ait olduğunu söylemiştir (Rossi, 1952: 29'dan aktaran Gökyay, 1973: XLVIII).

Faruk Sümer'in söylediğine göre, Deli Dumrul, bir kuru çayın üstüne kurduğu bir köprüden geçenlerden bileğinin gücüne güvenerek bac almakta, hatta köprüden geçmek isteyenleri dahi haraç almak için geçmeye zorlamaktadır ki, tarihi Deli Dumrul'un şahsiyeti bu olup, eldaşları arasındaki ünü ve hatıralarının yaşaması da buradan, yani köprüsü başında veya kendi topraklarından gelip geçenden haraç almasından gelmektedir. Aradan zaman geçince, Duha Koca'nın oğlunun hatırası muhayyilede işlenmiş, kendisinden başka yiğit alp bir kimsenin olmadığını sanan Deli Dumrul'un karşısına onun hakkından gelebilecek olan Azrail çıkarılmış ve böylece Deli Dumrul Destanı meydana gelmiştir. Faruk Sümer, Deli Dumrul ile ilgili bir benzetme de yapmıştır: İbn Fadlan, 921 yılında büyük bir kervanın arasında Oğuz yurdunu geçerken bir Oğuz önlerini kesmiş, ancak istediği verildikten sonra kervanın hareketine izin vermişti (Sümer, 1972: 388) Faruk Sümer'in bu tespitleri oldukça önemlidir.

Eski Türklerde Deli Dumrul tipindeki kişilerin bulunduğunu göstermesi bakımından burada *İbn Fadlan Seyahatnamesi*'ndeki bu bölümü aktarmayı yararlı buluyoruz. İbn Fadlan, 921 yılında (Haziran) Bağdat'tan yola çıkmış, 922 yılı ilkbaharında (Mart sonrası) Oğuzları ziyaret etmiş, Peçeneklere, Başgırtlara uğramış, 922 yılı yaza doğru (Mayıs) Bulgarları ziyaret etmişti. 922 yılında Mart sonrası ilkbaharda Üst-Yurt'taki Oğuzlar'a giden İbn Fadlan şöyle demiştir:

"Ertesi günü yolda giderken Türklerden çirkin, pis, kalbi kara bir adam önümüze çıktı. Şiddetli yağmur yağıyordu. "Durun!" dedi. 3000 hayvan, 5000 adamdan meydana gelen koca kafile durdu. Ona "Biz Kuzerkin'in dostlarıyız" dedik. Gülmeye başladı. "Kuzerkin kim

oluyor. Ben Kuzerkin'in sakalina pisleyeyim" dedi. Sonra "pekend" yani, "ekmek!" dedi. Ona birkaç parça ekmek verdim. Onları alınca "Geçin! Size acıdım" dedi" (Şeşen, 2010: 14).

*İbn Fadlan Seyahatnamesi'*ndeki, tek başına veya olasıdır ki gerisinde gizlenmiş birkaç adamla, böyle büyük bir kafilenin önünü kesen bu kişinin bu davranışı Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu'ndaki Deli Dumrul'u ve Dede Korkut'ta adının başında "Deli" unvanı bulunan birçok kişiyi de anımsatmaktadır. Bu kişinin böyle büyük bir kafileyi "Geçin! Size acıdım" diyerek göndermesi aslında kabalığın ve kibrin bir yansımasıdır ki, bu bakımdan Azrail ile mücadele öncesindeki Deli Dumrul'un kabalığını ve kibri de anımsatmaktadır. Sonradan Azrail ile karşılaşan kibirli Deli Dumrul zamanla erdemli Deli Dumrul'a dönüşmüştür.

Bazı tarihi kaynaklarda, birbirlerine karşı oldukça saygılı olan göçebelerin yabancılara karşı kibirli olduklarını belirten bu davranış şekli hakkında bilgiler de vardır: 1245 yılında Papa IV. İnnocentius tarafından Moğollara (o dönemde Tatar adıyla da tanınıyorlardı) gönderilen elçiler arasında Plano de Carpini de vardı. Plano de Carpini, şöyle demiştir:

"Dünyada Tatar kadar saygı bilir bir kavim daha yoktur. Tatarlarda inzibat, büyüklere karşı itaat o derecedir ki, bizim kesiş sınıfımız bile onlardan örnek alabilirler. Aralarında kavga çekiş nadir şeydir, dövüş ve hele adam öldürme hiç görülmez. Hırsızlığı huy edinmiş kimselerden burada korkulmaz, saraylarını, hazine arabalarını hiçbir zaman kitlemeğe lüzum yoktur ... Fakat yabancı kavimlerle karşılaşınca bütün bu iyi vasıflar derhal kaybolur. Başkalarına karşı kibirli ve azametlidirler, en fakir, en kötü bir Moğol bile kendini her hangi bir yabancudan üstün tutar, isterse o yabancı bir hükümdar olsun. Birkaç defa adı geçmiş olan Rus büyük prensi Yaroslav, birbirleri arasında o kadar saygı bilen Moğol kölelerinin kendisini nasıl hiçe saydıklarını pek çok defa hayretle görmüştür: kaç kere hiç pervasız onu arkada bırakarak başyere oturlar, kendisi de arkada siner kalmış. Yabancıya karşı hiçbir doğru ve samimi sözleri yoktur" (Ligeti, 1986: 105-106).

Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu'nun *Makav* adlı bir Türkmenistan varyantının olması, bu boyun tarihi köklerinin Oğuzlar'ın, Hazar'ın batısına, Anadolu-Azerbaycan'a göçlerinden daha önceye, henüz Orta Asya'da buldukları 10.-11. yüzyıllardan daha eski bir tarihe ait olduğunu göstermektedir:

Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu'nun Türkmenistan'da *Makav* adlı bir varyantı vardır (Erdem, 1998: 72-73; Erdem, 2005: 161). İsa Özkan'a göre, Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu'nun, Azerbaycan'da rivayetine rastlanılmamasına rağmen, Hazar ötesinde sözlü gelenekte Türkmen rivayetinin yaşıyor olması, Deli Dumrul'un, destanın hemen başında şöhretinin Rum'a, Şam'a gitmesini istemesi, diğer Dede Korkut boyları gibi, bu boyun da Türkistan'da ortaya çıktığını ve Anadolu ve Azerbaycan'a gelen Oğuzların sözlü ve yazılı geleneğinde buraya

taşınmış olduğunu göstermektedir. Deli Dumrul Destanı'nın tamamıyla Türk halkının muhayyilesinden doğmuş olduğu rahatlıkla söylenebilir (Özkan, 1997: 273).

Ahmet Pirverdioğlu'na göre, Türkmen mitolojisindeki Burkut Baba'nın Deli Dumrul'la bazı benzerlikleri vardır. Burkut Baba; bazı rivayetlerde Allah'la tartışır; diğerinde ihtiyar bir çiftin ölen tek oğlunun dirilmesi için Allah'a başvurur, ret cevabı alınca da gökyüzüne uçarak Azrail'in elindeki yedi veya binlerce ruhun bulunduğu şişeyi kırar (Pirverdioğlu, 2000: 298). Avelbek Konıratbayev, Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu'nun *Alangasar Alp* (Saf Yiğit) efsanesine benzediğini söylemiş, Dumrul'un karısının fedakarlığını ise dünya destanlarında olmayan bir davranış olarak belirtmiştir (Konıratbayev, 2000: 159). Aynur Gezenfergızı'na göre, Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu'nda Deli Dumrul'un ölüm meleği Azrail ile olan münasebeti, Kumuk folklorundaki *Cavat Bey Destanı* (*Cavat Bıy Yırı*) ile neredeyse aynıdır (Gezenfergızı, 2016: 652-653).

Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu'nda geçen *Kara Dağın/Kara Dağlar*'ın adı bu boyun tarihini Oğuzlar'ın Anadolu-Azerbaycan'a göçlerinden daha önceye, henüz Orta Asya'da buldukları 10.-11. yüzyıllardan daha eski bir tarihe götürmektedir:

Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu da dahil olmak üzere Dede Korkut Kitabı'nda *Kara Dağın/Kara Dağlar*'ın adı on bir boyda geçmektedir (Gökyay, 1973: 236). Dede Korkut Kitabı'nda (Gökyay, 1973: 335) bu dağların adı, Salur Kazan'ın Evi Yağmalandığı Boy ve Kam Böri'nin Oğlu Bamsı Beyrek Boyu'nda *Karacuk* olarak da geçmektedir. Dede Korkut'ta adı geçen *Karadağ/Karaçuk*, Türklerin/Oğuzların anayurdu Orta Asya'da, Sir Derya boylarında uzanan *Karadağlar* (*Karatav*)'dır: Kaşgarlı Mahmud'un Oğuz şehri olarak belirttiği *Karaçuk*, esere göre hem Fârâb şehrinin hem de Oğuz ülkesinin adıydı (Sümer, 1972: 34, 38). Aybek ed-Devadari (ö:1336), 1310 yılında tamamladığı, içerisinde *Ulu Han Ata Bitiği*'nin özetini verdiği *Dürerü't-Tican ve Gurerü Tevarihî'z-Zaman* adlı eserinde Türkler arasındaki *Kara Dağ* hakkındaki birçok rivayeti aktarmıştır. Buna göre Türklerin atası Ulu Ay Ata ve Ulu Ay Ana, Ulu *Kara Dağ*'daki büyük bir mağarada yaşam bulmuş ve onlardan zamanla Türkler türemiştir (Demir, 2017: 73-89). Timur'un zafernamelerinde bu dağın adı geçmektedir. Bu kayıda göre *Karaçuk*, engin bozkıra hakim bir mevkideydi ve bozkır oradan gözetleniyordu. Timur ikinci defa Toktamış üzerine giderken buradan geçmişti. *Şecere-i Terakime*'deki Türkmen rivayetleri arasında Oğuzların yurdu olarak *Kazgurd* ile birlikte *Karaçuk*'tan bahsedilmiştir (Sümer, 1972: 35). Günümüzde Kazakistan'da Sir Derya Irmağı'na paralel bir şekilde uzanan *Kara Tav* sıradağları Dede Korkut'taki "*karşı yatan Kara dağ*" yahut *Karaçuk Dağ*'dır (Togan'dan aktaran

Gökyay, 1973: CIII-CIV). Dede Korkut'ta geçen *Karacuk* adı ile Oğuzlar'ın Sir-Derya boylarındaki ünlü sıradağları kastedilmiştir (Sümer, 1972: 384). Kazakistan'da Sir Derya'ya paralel bir şekilde uzanan *Karatav/Karadağlar*, Dede Korkut'taki ünlü *Kara Dağlar/Karacuk*'dur (Eyüboğlu, 2019: 430). Dede Korkut'taki *Karacuk Çoban*'ın adındaki *Karacuk*, Orta Asya'da Sir Derya boyunca uzanan Oğuzların ünlü *Karadağlar*'ı ile ilgilidir. *Karadağlar*'ın bulunduğu Sir Derya bölgesi, Korkut efsanelerinde dünyanın merkezi olarak geçmektedir. *Karadağlar*, eski Türklerin Ulu Han Ata Bitigi kitabında ilk insanların, Türklerin atalarının ortaya çıktığı bölge olarak geçmektedir. *Karadağlar/Karacuk* bölgesinin Oğuzların/Türklerin hatıralarında önemli bir yeri vardır (Eyüboğlu, 2021: 139). Dede Korkut'ta on bir boyda adı geçen *Karadağ/Karacuk*, Türklerin/Oğuzların anayurdu Orta Asya'da, Sir Derya boylarında uzanan ünlü *Karadağlar (Karatav)*'dir.

6) Üst Tabaka

Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu'nun en üst tabakası sonraki dönemlerle ilgilidir.

Mehmet Bilgin Saydam, mitoloji konusu üzerinde durmuş, İslamiyet öncesi Türk inancı ve dünya görüşünü irdelemiş, Deli Dumrul'u "*anacıl eylemlilik ile ata erki arasında sıkışmışğın kahramanı*" olarak nitelendirmiş, "*anacıl yönelimden babacıl yönelime bir bilinç sıçrayışı denemesi*" olarak incelemiştir (Karadağ, 2004: 108). Mehmet Bilgin Saydam'a göre, Animist-Şamanist eski Türk topluluklarının, tek tanrılı bir din olan İslam'ın inanç dizgesi ve zorlayıcı gücüyle karşılaşırken yaşadığı geçiş sürecinin izlerini, Dede Dumrul'un şahsında irdelemek mümkündür (Saydam, 1997: 9'dan aktaran Sina, 2004: 228).

Ayşen Sina'ya göre, Şamanist ve anaerkil Türk toplumunun, mutlak bir maneviyatçı ve ataerkil bir kültür geleneğine dayanan İslam dini ile karşılaşarak, çok tanrılı bir mitolojiden tek tanrılı İslam dinine geçişi, özellikle erken dönemlerde zorlama sentezlerin oluşum ortamı olmuş, kültür çatışmasının sıkıntısı kahramanların davranış motiflerinde ve destanın konusunda çok katmanlı yorumlara yol açmıştır. Deli Dumrul Boyu'nda Azrail'in, Türk'ün yeraltı tanrısı Erlik Han'a benzemesi de bu şekilde açıklanabilir (Sina, 2004: 228). Öznur Özdarıcı'ya göre, Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu'nda, Dede Korkut Hikâyeleri'nde olduğu gibi, İslam öncesi ve İslami dönem olmak üzere iki farklı dönem, iki ayrı dünya algısı bir arada bulunmaktadır (Özdarıcı, 2011: 379).

Ahmet Özgür Güvenç'in bahsettiğine göre, Deli Dumrul Boyu'nda, Dumrul, Allah'ın varlığından haberdardır, o yalnızca Azrail'in kim olduğunu bilmemektedir ki, bu da Türklerin İslamiyet'e geçiş sürecini akla getirmektedir. İronik tarafı ise Müslüman olmasına rağmen ölüm meleği Azrail'i tanımıyor olmasıdır (Güvenç, 2015: 141). Erhan Solmaz'a göre, Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu'nda, anlatılan zaman, çok net olmamakla birlikte, Azrail'e başkaldırmanın görülmesi, din algısındaki ikilemden yola çıkarak, Türklerin İslamiyet'i kabul ettikleri ilk yıllar olmalıdır. Bunun nedeni anlatıdaki din algısındaki ikilemdir. Azrail'e başkaldırma bunun en açık ifadesidir. Olayın gerçekleşme zamanı ise birkaç gündür (Solmaz, 2016: 1239).

Eski Türklerin inanışları arkeolojik buluntulara ve çeşitli kaynaklara yansıdığı gibi, bu konuda birçok araştırmacı tarafından da önemli çalışmalar yapılmıştır. Vasiliy Vladimiroviç Barthold (Barthold, 2004: 17), Wilhelm Radloff (Radloff, 1956: 3; Radloff, 2012: 15), Yusuf Ziya Yörükân (Yörükân, 2014: 11), Abdülkadir İnan (İnan, 1976: 8; İnan, 1986: 1), Jean Paul Roux (Roux, 2011: 116-117), Peter Benjamin Golden (Golden, 2012: 21), Yaşar Çoruhlu (Çoruhlu, 2015: 17), Fuzuli Bayat (Bayat, 2006: 21) gibi çok sayıda önde gelen araştırmacı, eski Türklerin din ve inanışlarını *Şamanizm (Kamlık/Şamanlık)* olarak nitelendirmişlerdir. Eski Türkler *Kamlık/Şamanizm* inanışlarına, kültür ve medeniyetine sahiptirler.

Eski Türklerin ve en eski atalarının; yaşadıkları coğrafyanın ve yaşamın bir ürünü olarak ortaya çıkan; tarihin derinliklerine ve eski çağlara uzanan; Natürizm, Animizm ve Totemizm ile harmanlanmış; atalar, gök, yer, dağ, ağaç, su, ateş vb. kültlerinin önemli bir yer tuttuğu; büyü, kehanet, fal vb. unsurların yer aldığı; tanrılar panteonunun bulunduğu; binlerce yıllık bir geçmişe sahip; Kamlık/Şamanizm inanışlarından, kültür ve medeniyetinden; aralarında ortaklıklar olmakla birlikte çok sayıda farklılığın olduğu; farklı bir coğrafya ve yaşamın ürünü olan; İslam inanışlarına, kültür ve medeniyetine geçişleri ve bu süreçte yaşanan bazı değişimler ve dönüşümler, bunların insan yaşamına, inanışlarına, anlatılara ve tiplere etkileri, Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu'na yansımış ve bu anlatının üst tabakasının şekillenmesinde etkili olmuştur. Eski Türklerin yüzyıllar boyu süren ve hatta günümüzde bile devam eden, kimi zaman sancılı kimi zaman daha kolay gerçekleşen, tarihte ve günümüzdeki Türk toplumlarında farklı oranlarda ve etkilerde gerçekleşen, iki farklı kültür ve medeniyet arasındaki bu dönüşüm süreci, sadece bu anlatı değil, az veya çok, bütün Dede Korkut Boyları'nın üst tabakasının şekillenmesinde etkili olmuştur (Eyüboğlu, 2022: 77).

Deli Dumrul Hikâyesi'nin alt tabakasında, binlerce yıllık eski Türk mitolojisi ve inanışlarından izler yer almakta, üst tabakasında, Şamanist Oğuz Türklerinin İslamiyet'e geçiş sürecinde düşünce ve inanışlarındaki değişimin yansımaları görülmektedir (Eyüboğlu, 2019: 317).

Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu'nda, eski Türklerin ölüm hakkındaki mevcut inanışları ile Müslümanlaşan Türklerin ölüm hakkındaki yeni inanışlarının bir çatışmaya girdiği, sonrasında bu iki inanışın uyumlu bir şekilde harmanlandığı görülmektedir. Deli Dumrul, bir taraftan ölümü kabul etmiştir, ancak bir taraftan da yüz kırk yıl gibi sıradan bir insan için oldukça uzun bir ömür ile ödüllendirilerek, bir anlamda ölümsüzlüğü de bulmuştur. Böylece anlatıda ölüme ve ölümsüzlüğe yönelik iki inanış harmanlanmıştır. Böylece Deli Dumrul, eski Türkler ile Müslümanlaşan Türklerin inanışlarını, yani iki inanışı da bünyesinde barındıran bir kahraman haline gelmiştir (Eyüboğlu, 2022: 77).

Sonuç

Dede Korkut'taki Deli Dumrul tipinde en eskisi tarihin derinliklerine uzanan birçok tarihi-destani-efsanevi-mitolojik tabaka bulunmaktadır. Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu'nda tarihi-coğrafi-edebi-kültürel olarak başlıca iki tabaka bulunmaktadır: *Alt Tabaka* ve *Üst Tabaka*. Alt tabaka *En Eski Devirler Tabakası*, *İskit/Saka-Hun-Kanglı-Usun Tabakası*, *Göktürk-Türgiş Tabakası*, *Oğuz Tabakası*'ndan oluşmaktadır.

Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu'nun antik dönem Sümer anlatılarıyla olan benzerlikleri boyun tarihin derinliklerine uzanan tarihi-destani-efsanevi-mitolojik köklerinin olduğunu göstermektedir.

Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu ile Sümer Destanı *İnanna ve Dumuzi* ile *Gilgamiş Destanı* arasında yakın bir ilişki olduğu görülmektedir. Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu ile Sümer Destanı *İnanna ve Dumuzi* arasında bir etkileşim olmuştur. Sümerlerin *Dumuzi ile Enkimdu Mitosu*'ndaki çoban-tanrı Dumuzi (Tammuz) ile çiftçi-tanrı Enkimdu arasındaki rekabet, kökleri tarihin eski devirlerine uzanan tarımcılık-hayvancılık arasındaki değişimle ilgilidir ve Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu'ndaki bazı bölümler bununla ilgili olabilir. Dumuzi birçok açıdan Deli Dumrul ile benzerdir. Sümerlerin *Gilgamiş Destanı*'ndaki Gilgamiş ile Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu'ndaki Deli Dumrul benzeşmektedir. *Gilgamiş* ile *Enkidu*, yine Sümer mitindeki *Dumuzi* ve *Enkimdu*'yu anımsatmaktadır.

Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu'nun, Türk tarihinin, tarihin derinliklerine, binlerce yıl öncesine uzanan bir alt tabakası vardır. Bu destanın alt tabakasında; Kamlık/Şamanlık, Şamanizm, Kamların/Şamanların kötü ruhlarla mücadelesi yer almaktadır. Deli Dumrul'un Şamanik özellikleri belirgindir. Dede Korkut'taki en eski anlatılardan biri olan bu boy, binlerce yıllık kadim eski Türk mitolojisinin ve inanışlarının efsaneleşmiş bir yansımasıdır. Dede Korkut'taki Deli Dumrul'un Azrail ile olan mücadelesi Kamların/Şamanların kötü ruhlarla olan mücadelesinin bir yansımasıdır. Bu boyun Şamanistik ve mitolojik kökleri vardır. Deli Dumrul'un Şamanistik özellikleri belirgindir. Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu'nun kökeni mitolojiktir, anlatı mitolojiye ve inanışlara dayanmaktadır, ancak tarihi süreç içerisinde, Türk tarihine paralel olarak, bir destanlaşma ve tarihileşme sürecine girmiş, kısmen tarihi kahramanları da bünyesine katarak, *büyük oranda mitolojik, kısmen destani-tarihi* bir görünüm de kazanmıştır. Tarihin derinliklerinden gelen *mit/efsane*, tarihi süreç içerisinde bir destanlaşma ve tarihileşme sürecine girmiş, Dede Korkut destan dairesine dahil olmuş, hikâyeleştiği bir sırada tespit edilerek Dede Korkut Kitabı'na yansımıştır. Deli Dumrul ile Azrail arasında görülen mücadele, İlk Kam ile Ecel Tanrısı Erlik ve Dede Korkut ile Azrail arasında da görülmektedir.

Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu'nun antik Grek/Yunan anlatılarıyla olan benzerlikleri bu boyun tarihin derinliklerine uzanan tarihi-destani-efsanevi-mitolojik köklerinin olduğunu göstermektedir. Bu durum İskit/Sakaların Greklerle olan etkileşimi veya Mezopotamya'da devlet kuran Sümer, Kut, Kuz gibi toplulukların Anadolu üzerinden Greklerle olan etkileşiminin bir sonucu olabilir. Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu'ndaki Deli Dumrul ile Grek destanı *Alkestis*'teki Herakles ve Admetos benzeşmektedir. Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu'nun *İskit/Saka-Hun-Kanglı-Usum* dönemine uzanan bir alt tabakası vardır.

Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu'nun Göktürk-Türgiş dönemine uzanan bir alt tabakası vardır.

Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu'nun bir alt tabakası Oğuz dönemiyle ilgilidir. Destanın Oğuz tabakasında; Oğuz etnikleşmesi gerçekleşmiş, Oğuz Eli, Oğuzlar vb. unsurlar yaygınlık kazanmış, anlatının bu varyantı Oğuzlar arasında yayılmış, bunun sonucunda da bu destan bir Oğuz destanı haline gelmiştir. Anlatının bazı varyantlarında Dumrul adının yerini Tuğrul'un alması, anlatıda geçen Rum, Şam gibi yer adları Selçuklularla ilgili bazı yansımalarıdır.

Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu'nun *Makav* adlı bir Türkmenistan varyantının olması, destanda geçen yer adları, birçok Türk topluluklarında destanın

varyantlarının görülmesi, bu boyun tarihi köklerinin Oğuzlar'ın henüz Orta Asya'da buldukları 10.-11. yüzyıllardan daha eski bir tarihe ait olduğunu göstermektedir.

Eski Türklerde Deli Dumrul tipinde kişiler vardı. Bunlar bazı tarihi kaynaklara da yansımıştır. Tarihin farklı dönemlerinde anlatıdaki baba adı Tohar, Dukak, Duha vb.; kahramanın adı Dumuzi, Dumrul, Toğrul vb. şekillerde değişikliklere uğramış olabilir.

Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu'nun en üst tabakası sonraki dönemlerle ilgilidir. Eski Türklerin ve en eski atalarının Kamlık/Şamanizm inanışlarından, kültür ve medeniyetinden İslam inanışlarına, kültür ve medeniyetine geçişleri ve bu süreçte yaşanan bazı değişimler ve dönüşümler, bunların insan yaşamına, inanışlarına, anlatılara ve tiplere etkileri, Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu'na yansımış ve bu anlatının üst tabakasının şekillenmesinde etkili olmuştur.

Kaynakça

Abdulla, Kamal (2015). *Mitten Yazıya veya Gizli Dede Korkut*. Akt. Ali Duymaz. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Amanoğlu, Ebulfez Kulu (1999). "Kişi Adlarında Eski İnançların İzleri: Dede Korkut", *Atatürk Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 11, s. 53-59.

Aristov, Nikolay Aleksandroviç (2014). *Türk Halklarının Etnik Yapısı*. İstanbul: Selenge Yayınları.

Bahar, Hasan (1994). "Türkistan'ın Coğrafi Konumu ve İlkçağ Kaynaklarına Göre Tarihi", *Selçuk Ü. Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 1, s. 233-244.

Bang, W. ve Rahmeti, G. R. (2012). *Oğuz Kağan Destanı*. Haz. Nurer Uğurlu. İstanbul: Örgün Yayınevi.

Barthold, Vasiliy Vladimiroviç (2004). *Orta Asya Türk Tarihi -Dersleri-*. Ankara: Çağlar Yayınları.

Bayat, Fuzuli (2000). "Dede Korkut Kitabı'nda Devletçilik", *Uluslararası Dede Korkut Bilgi Şöleni (Ankara, 19-21 Ekim 1999) Bildirileri*, haz. Alev Kahya Birgül ve Aysu Şimşek Canpolat. Ankara: AKM Yayınları. s. 63-75.

Bayat, Fuzuli (2003). *Korkut Ata: Mitolojiden Gerçekliğe Dede Korkut*. Ankara: KaraM.

Bayat, Fuzuli (2006). *Ana Hatlarıyla Türk Şamanlığı*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Bayat, Fuzuli (2016). “Dede Korkut Delilerinin Etnopsiko-Sembolizmi”, III. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kongresi “Dede Korkut ve Türk Dünyası” (Çeşme-İzmir, 19-23 Ekim 2015) Bildiriler Kitabı, 1. cilt, edit. Metin Ekici vd. İzmir: Ege Üniversitesi. s. 263-274.

Bayat, Fuzuli (2016b). *Mitten Tarihe, Sözden Yazıya Dede Korkut Oğuznameleri*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Baydur, Suad Yakup (1951). “Evrıpides’in Alkestis’i - Dede Korkut’un Deli Dumrul’u”, *Türk Dili*, S. 1, s. 27-28.

Bekki, Salahaddin (2016). “Dedem Korkut Kitabı ile Altay Destanı Maaday-Kara Arasındaki Tarihi-Genetik Bağ”, III. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kongresi “Dede Korkut ve Türk Dünyası” (Çeşme-İzmir, 19-23 Ekim 2015) Bildiriler Kitabı, 1. cilt, edit. Metin Ekici vd. İzmir: Ege Üniversitesi. s. 275-284.

Beydili, Celal. (2005). *Türk Mitolojisi Ansiklopedik Sözlük*, çev. Eren Ercan. Ankara: Yurt Kitap Yayın.

Boratav, Pertev Naili (1958). “Dede Korkut Hikâyelerindeki Tarihi Olaylar ve Kitabın Telif Tarihi”, *Türkiyat Mecmuası*, C. XIII, S. 48, s. 31-62.

Boratav, Pertev Naili (2012). *Türk Mitolojisi / Oğuzların - Anadolu, Azerbaycan ve Türkmenistan Türklerinin Mitolojisi*. Çev. Recep Özbay. Ankara: BilgeSu Yayıncılık.

Çeşmeli, İbrahim (2016). *İskitler, Hunlar ve Göktürkler’de Din ve Sanat*. İstanbul: Cinius Yayınları.

Çoruhlu, Yaşar (2015). *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*. İstanbul: Kabalcı Yayıncılık.

Demir, Necati (2017). *Ulu Han Ata Bitigi - Türklerin En Eski Destanı*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Durmuş, İlhami (2017). *İskitler*. Ankara: Akçağ Yayınları.

Durmuş, İlhami (2018). “Sumerlilerin Kökeni ve Kültürü”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 5 (17 Ek), s. 177-200.

Ekici, Metin (2019). *Dede Korkut Kitabı Türkistan/Türkmen Sabra Nüshası, Soylamalar Ve 13. Boy, Salur Kazan’ın Yedi Başlı Ejderhayı Öldürmesi*,

Orijinal Metin (Tıpkıbasım), Transkripsiyon, Aktarma. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Ercilasun, Ahmet Bican (1998). “Deli Dumrul İle Kazakların Korkut Atası Arasında Bir Mukayese”, *Millî Folklor*, S. 37, s. 13-16.

Ercilasun, Ahmet Bican (2000). “Dede Korkut'taki Olayların Zamanı”, *Uluslararası Dede Korkut Bilgi Şöleni (Ankara, 19-21 Ekim 1999) Bildirileri*, haz. Alev Kahya Birgül ve Aysu Şimşek Canpolat. Ankara: AKM Yayınları. s. 157-160.

Ercilasun, Ahmet Bican (2002). “Salur Kazan Kimdir?”, *Millî Folklor*, S. 56, s. 22-33.

Ercilasun, Ahmet Bican (2004). *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*. Ankara: Akçağ Yayınları.

Ercilasun, Ahmet Bican (2015). “Oğuz Adının Etimolojisi”, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Oğuzlar / Dilleri, Tarihleri ve Kültürleri 5. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu (Ankara, 21-23 Mayıs 2014) Bildirileri*, edit. Tufan Gündüz ve Mikail Cengiz. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları. s. 15-20.

Erdem, Melek (1998). *Dede Korkut Türkmenistan Varyantları*. Yayınlanmamış doktora tezi. Ankara Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Erdem, Melek (2005). “Dede Korkut Destanlarının Türkmenistan Varyantının Yazma Nüshalarla İlişkisi Üzerine”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, S. 4 (Aralık 2005), s. 158-188.

Ergin, Muharrem (1964). *Dede Korkut Kitabı / Metin - Sözlük*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

Ergin, Muharrem (1989). *Dede Korkut Kitabı I. / Giriş - Metin - Faksimile*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basım Evi.

Esin, Emel (1978). *İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası.

Esin, Emel (2001). *Türk Kozmolojisine Giriş*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

Eyüboğlu, Dursun Can (2019). *Korkut*. İstanbul: Cinius Yayınları.

Eyüboğlu, Dursun Can (2021). Dede Korkut'taki Karacuk Çoban. *Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi*, 5 (2), 134-179.

Eyüboğlu, Dursun Can (2021b). Dede Korkut'taki Boğazca Fatma. *Uluslararası Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, 4 (7), 90-116.

Eyüboğlu, Dursun Can (2022). Dede Korkut'taki Deli Dumrul. *Uluslararası Sosyal Bilimler Akademik Araştırmalar Dergisi*, 6 (1), 64-86.

Feyzioğlu, Nesrin (2004). “Dede Korkut Hikâyeleri’nden Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Hikâyesi ile Basat’ın Tepegöz’ü Öldürdüğü Hikâyeye Simge ve İmgeler Bakımından Bir Yaklaşım”, *Atatürk Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 2, s. 51-60.

Gezenfergızı, Aynur (2016). “Oğuz Destanı “Kitabı Dede Korkut”un İzleri Kıpçak Kökenli Kumuklar’ın Yırlarında ve Sümer Metinlerinde”, *III. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kongresi “Dede Korkut ve Türk Dünyası” (Çeşme-İzmir, 19-23 Ekim 2015) Bildiriler Kitabı*, 2. cilt, edit. Metin Ekici vd. İzmir: Ege Üniversitesi. s. 651-656.

Golden, Peter Benjamin (2012). *Türk Halkları Tarihine Giriş*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Gökyay, Orhan Şaik (1973). *Dedem Korkudun Kitabı*. İstanbul: Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Kültür Yayınları.

Güvenç, Ahmet Özgür (2015). “Deli Dumrul’un Yeniden Yazım Sürecindeki Değersel Dönüşümü”, *Düşünce Hayatımızda ve Kültürümüzde Dede Korkut Uluslararası Sempozyumu (Bayburt, 21-22 Mayıs 2015) Tebliğler*, edit. Fatih Yalçın ve Kürşad Kara. Bayburt: Bayburt Üniversitesi Yayınları. s. 135-146.

Hatiboğlu, Vecihe (1979). “Türk Tarihinin Başlangıcı”, *Ankara Üniversitesi Türkoloji Dergisi*, C. 8, S. 1, s. 29-52.

Hazar, Mehmet (2008). “Artukoğulları Zamanında Dede Korkut Kitabı’ndaki Kişi Adları”, *Turkish Studies*, Volume 3/1, s. 22-33.

Hooke, Samuel Henry (2015). *Ortadoğu Mitolojisi*. Çev. Alaeddin Şenel. Ankara: İmge Kitabevi.

İbrayev, Şâkir (2000). “Şaman Korkut”, *Uluslararası Dede Korkut Bilgi Şöleni (Ankara, 19-21 Ekim 1999) Bildirileri*, haz. Alev Kahya Birgül ve Aysu Şimşek Canpolat. Ankara: AKM Yayınları. s. 215-219.

İbrayev, Şâkir (2000b). “Korkut ve Şamanizm”, akt. Dinara Düysebayeva, *Kazakistan'da Dede Korkut*, haz. Abdimalik Nısanbayev vd. Ankara: AKM Yayınları. s. 197-281.

İnan, Abdülkadir (1952). “Müslüman Türklerde Şamanizm Kalıntıları”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 4, s. 19-30.

İnan, Abdülkadir (1976). *Eski Türk Dini Tarihi*. İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları.

İnan, Abdülkadir (1986). *Tarihte ve Bugün Şamanizm, Materyaller ve Araştırmalar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Jirmunskiy, Viktor Maksimoviç (1961). “Kitabı Korkud” ve Oğuz Destanı Geleneği”, çev. İsmail Kaynak, *Türk Tarih Kurumu Belleten*, S. 100, s. 609-629.

Jirmunskiy, Viktor Maksimoviç (1997). “Dede Korkut Kitabına Girmeyen Hikâyeler”, çev. C. Kanaşayeva, *Millî Folklor*, S. 36, s. 77-81.

Karadağ, Metin (2004). *Türk Halk Edebiyatı Anlatı Türleri*. Ankara: Ürün Yayınları.

Kazmaz, Süleyman (2000). “Yönetim ve Toplum Düzeni Açısından Dede Korkut”, *Uluslararası Dede Korkut Bilgi Şöleni (Ankara, 19-21 Ekim 1999) Bildirileri*, haz. Alev Kahya Birgül ve Aysu Şimşek Canpolat. Ankara: AKM Yayınları. s. 245-257.

Kemaloğlu, Muammer (2019). *Dede Korkut (Destan İçre Tarihi)*. Ankara: Raf Kitabevi.

Konratbayev, Avelbek (2000). “Korkut Ata Hakkında”, akt. Dinara Düysebayeva, *Kazakistan'da Dede Korkut*, haz. Abdimalik Nısanbayev vd. Ankara: AKM Yayınları. s. 147-182.

Köprülü, Fuat (1976). *Türk Edebiyatı'nda İlk Mutasavvıflar*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.

Köymen, Mehmet Altay (2016). *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, 1. Cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Kramer, Samuel Noah (1999). *Sümer Mitolojisi*. Çev. Hamide Koyukan. İstanbul: Kabalıcı Yayınevi.

Kramer, Samuel Noah (2002). *Sümerler (Tarihleri, Kültürleri ve Karakterleri)*. Çev. Özcan Buze. İstanbul: Kabalıcı Yayınevi.

Ligeti, Louis (1986). *Bilinmeyen İç Asya*. Çev. Sadrettin Karatay. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Memiş, Ekrem (2002). "Ortadoğu'da Türklerin Varlığı Tartışmaları", *Türkler*, edit. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, C. 1. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları. s. 435-450.

Oh, Eunkyung ve Joreyev, Mamatqul (2011). "Alpamış Destanında Baysın Kelimesinden Görünen Kurt Totemi", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Güz (15), s. 149-157.

Omorov, Timurlan (2008). *Kırgız Şecerelerine Göre Türk Boyları*. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi. Ankara Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Ögel, Bahaeddin (1971). *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, 1. Cilt. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

Ögel, Bahaeddin (1984). *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi, Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Ögel, Bahaeddin (1993). *Türk Mitolojisi (Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar)*, I. Cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Ögel, Bahaeddin (1994). "Dede Korkut Kitabı'nın Eski ve Yazılı Kaynakları Hakkında (Topkapı Sarayındaki Oğuz Destanı Parçaları ile Karşılaştırma)", I. Sovyet-Türk Kollokyumu, Bakü, 1-8 Temmuz 1988; *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 1988, TDK Yay., Ankara, 1994, s. 113-128.

Ögel, Bahaeddin (1995). *Türk Mitolojisi (Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar)*, II. Cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Özdarıcı, Öznur (2011). "Anlatı Tekniği Açısından "Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Destanı"nı Bir Çözümleme Denemesi", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S. 16, s. 371-380.

Özdemir, Hasan (2003). "Dede Korkut'un Kişiliği ile İlgili Efsaneler", *Türkoloji Dergisi*, S. 16/2, s. 23-33.

Özkan, İsa (1997). "Türkmenistan'dan Derlenmiş Dede Korkut Boyları", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 1995, TDK Yay., Ankara, 1997, s. 263-314.

Öztürk, Ali (2012). *Çağlar İçinde Türk Destanları*. İstanbul: Pozitif Yayınları.

Pehlivan, Gürol (2016). "Dede Korkut Kitabı'nın Vatikan Nüshasında Niçin Altı Destan Vardır?", III. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kongresi "Dede Korkut ve Türk Dünyası" (Çeşme-İzmir, 19-23 Ekim 2015) Bildiriler Kitabı, 3. cilt, edit. Metin Ekici vd. İzmir: Ege Üniversitesi. s. 1141-1152.

Pirverdioğlu, Ahmet (2000). "Dede Korkut ve Şamanizm", Uluslararası Dede Korkut Bilgi Şöleni (Ankara, 19-21 Ekim 1999) Bildirileri, haz. Alev Kahya Birgül ve Aysu Şimşek Canpolat. Ankara: AKM Yayınları. s. 293-299.

Radloff, Wilhelm (1956). *Sibirya'dan II (Aus Sibirien)*. Çev. Ahmet Temir. İstanbul: Maarif Basımevi.

Radloff, Wilhelm (2012). "Şamanlık", *Türklük ve Şamanlık*, edit. Ö. Andaç Uğurlu, çev. A. Temir, T. Andaç, N. Uğurlu. İstanbul: Örgün Yayınevi. s. 13-103.

Roux, Jean-Paul (2011). *Eski Türk Mitolojisi*. Ankara: BilgeSu Yayıncılık.

Salman, Hüseyin (1998). *Türgişler*. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları.

Salman, Hüseyin (2002). "Türgişler", *Türkler*, edit. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, C. 2. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları. s. 412-420.

Sina, Ayşen (2004). "Alkestis ve Deli Dumrul", *Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, S. 36, s. 225-235.

Solmaz, Erhan (2016). "Geleniğin Güncellenmesi Bağlamında "Duha Koca Oğlu Deli Dumrul" Hikâyesiyle "Deli Dumrul Kurtlar Kuşlar Âleminde" ve "Hop Dedik: Deli Dumrul" Adlı Sinema Filmlerinin Karşılaştırılması Üzerine Bir Deneme", III. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kongresi "Dede Korkut ve Türk Dünyası" (Çeşme-İzmir, 19-23 Ekim 2015) Bildiriler Kitabı, 3. cilt, edit. Metin Ekici vd. İzmir: Ege Üniversitesi. s. 1233-1243.

Sultanzade, Vügar (2010). "Domrul Adının Kökeni Ve Deli Domrul Boyunda Bazı Motiflerin Kaynağı Üzerine", *Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Folklor İnstitutu-KKTC Doğu Akdeniz Üniversitesi, Türk Epik Ənənəsində Dastan "Ortaq Türk Keçmişindən Ortaq Türk Gələcəyinə" VI Uluslararası Folklor Konfransının (Bakı, 25-26 Noyabr 2010) Materialları*. Bakı. s. 480-483.

Sümer, Faruk (1959). “Oğuzlar’a Ait Destani Mahiyetde Eserler”, *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, XVII/3-4, s. 359-455.

Sümer, Faruk (1972). *Oğuzlar / (Türkmenler) Tarihleri - Boy Teşkilatı - Destanları*. Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları.

Sümer, Faruk (2001). “Karakoyunlular”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, cilt: 24, s. 434-438.

Sümer, Faruk (2007). “Oğuzlar”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, cilt: 33, s. 325-330.

Şeşen, Ramazan (2010). *İbn Fadlan Seyahatnamesi ve Ekleri*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi.

Taşagıl, Ahmet (2013). *Kök Tengri’nin Çocukları (Avrasya Bozkırlarında İslâm Öncesi Türk Tarihi)*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayıncılık.

Taşagıl, Ahmet (2015). “Oğuzların Tarih Sahnesine Çıkışı Hakkında”, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Oğuzlar / Dilleri, Tarihleri ve Kültürleri 5. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu (Ankara, 21-23 Mayıs 2014) Bildirileri*, edit. Tufan Gündüz ve Mikail Cengiz. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları. s. 21-30.

Taşagıl, Ahmet (2017). *Gökbörü’nün İzinde / Kadim Türklerin Topraklarında*. İstanbul: Kronik Kitap.

Tezcan, Semih ve Boeschoten, Hendrik (2001). *Dede Korkut Oğuznameleri*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Togan, Zeki Velidi (1981). *Umumi Türk Tarihine Giriş*. İstanbul: Enderun Kitabevi.

Yorulmaz, Osman (2012). *Geçmişten Günümüze Kanglı Türkleri*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Yörükan, Yusuf Ziya (2014). *Müslümanlıktan Evvel Türk Dinleri Şamanizm*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.